

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

—०००—

महामहोपाध्याय

श्रीजगदीश तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्येण
विरचिता ।

—

वि, ए उपाधिधारिणा, पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्येण
संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

०

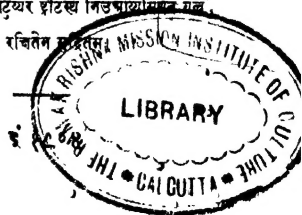
७/७/७४

२०/२/०९

कलिकातानगर्यां

१० नो. शुभ्र चन्द्र चाट्येर झोटस्य निउ प्रार्य्यमिण्ड गळ

इउ, रचितेन

R.M.I.C. LIBRARY	
Acc. No	27451
Class No	1812
Date:	6.11.11
St. Card	✓
Class.	ash
	ash
Br. Card.	ash
Checked.	ash

M. L. MITTER.
73/E, Monoharpukur Road,
P. O. Rashbehari Avenue,
CALCUTTA

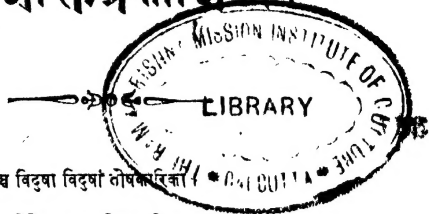

Sananda vidya-sagara B.A.

श्रीजीवनं विद्यासागर

श्रीजीवनं विद्यासागर

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

तर्कं तन्वच्च विदुषा विदुषां लोपकविका ।

क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थकृत्
स्मरति स्म ।

अनुभवहेतुः सकलसद्यः समुपासिता मनुजे ।

साकाङ्क्षसन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा;
साकाङ्क्षापि वा नासन्ना; आसन्नापि या न स्वस्योपासितुर-
भिलषितार्थं योग्या; योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य
जनिका; जनिकापि वा न सद्यः; किन्तु कालक्रमेणैव। सरस्वती
तु देवी सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता
सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवती-
यमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्यम् ।

अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्देतुः, प्रात्यक्षिक एवो-
पनयिकेतत्तत्र साकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्विन्ने चेदानुमानिकएव न च,
तत्र सद्यः साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिक-
स्यापेक्षणादित्यांशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्श-
यति ।

साकाङ्क्षशब्देभ्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।

सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वात् प्रत्यक्षं न आनुमा ॥

अस्ति तावन्नोरस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्व-
 वृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही
 विलक्षणो बोधोऽयत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया
 शब्दस्यावगमोहेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं, विशिष्टमते-
 रानुभविकत्वादन्वयानुमितीरप्यपलापपत्तेः । न चासौ स्मृतिः
 समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात्, नापि साक्षात्कारः, साकाङ्क्ष-
 पदेनैव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्थ्यादयावगाहिता-
 पत्तेः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यव-
 सायापत्तेश्च । तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति
 तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्व-
 कल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलक्ष्यस्य किद्वेतरत्वादेरपदार्थ-
 स्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् । गवादा-
 वस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनु-
 हाराच्च । अतएवासौ नानुमितिरेपि पूर्वपरामृष्टस्य
 वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । न च
 तत्तदर्थगोचरशब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्यायास्तत्तदर्थ-
 गोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः । तावतापि पदा-
 र्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्र्योवलेन प्रत्य-
 क्षानुमित्योरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्वारतापत्तेः । शाब्दधिय-
 प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसाभग्रा-
 प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
 तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वंकल्पनायामेव
 लाघवाच्च ।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धान्तवद्वत्या
 शाब्दान्यानुमित्या तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्ग-
 जत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।

योग्यतायंगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका । २

प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ॥

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविर-
हित्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य
योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् । योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानु-
मानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्तृत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य
तथात्वापातात् योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानु-
भविकत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्य-
वमिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयबोधं साधयेत्
अतएव अस्तित्वादेर्याग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
न्वयस्यानुमापकमप्रसिद्धेः । अथ गौरस्ति तावान् स्वधर्मि-
कास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत्
अस्तिपदसमभिव्याहृतगौः पदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वेदित्याद्यनु-
मानत एवास्त्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः पदानामेकवाक्यतापक्षत्व-
रूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानु-
त्पत्त्या पूर्वं तस्यावश्यकत्वात् । न च विनष्टे भाविनि वा
घटे चक्षुरादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूपतस्तस्याकिञ्चि-
त्करत्वात् एकविधव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्च-
यस्य सम्भवश्च समानाकारस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधी-
रिरोधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः । तत्र गवादेः पदस्मारि-
तत्वाद्यभावग्रहदशासुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतु-
नाप्यनिष्पत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वय-
बुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता । प्रमाणाभावात् पदै रस्मारितस्यापि
तत्स्मरितत्वग्रहदंशायामन्वयधीप्रसङ्गाच्च । एतेन गौःपदम-
स्तित्वबन्धो गोचरज्ञानपूर्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात्
यत्रैवं तत्रैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभक्ष-

पञ्चानुसारिणाम् अपास्तं गवादिपदानां ज्ञानपृष्वकत्वाद्यभाव-
 निश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य सार्व-
 जनीनस्योक्तलिङ्गादप्यनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तद्वर्ध-
 साध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च । वस्तुतो
 वाक्यार्थबोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदत्वादिलिङ्गकत्वं
 कल्प्यं तदेव त्वसिद्धं प्रमाणाभावादस्त्वित्वेन गामनुमिनो-
 मीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रामत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्या-
 दस्त्वित्वेन गौः श्रुतो न त्वनुमिन इत्यनुभवाच्च । श्रोतव्यो मन्तव्य
 इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि शृणोतेः शक्यतावच्छेद-
 कत्वात् । नचासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् । न चेदेवमनु-
 मितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्य अन्वयबोधत्वं किमिति न
 रोचयेः अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्ष-
 सामग्रादेश्च प्रतिबन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य दुष्कर-
 त्वात् पटादिपदैरर्थस्य पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्तेरिव
 दहनाद्यर्थेस्तदर्थकवक्त्रादिपदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षा-
 द्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावहाचकत्वस्यापि सम्बन्धस्य
 स्मारकतायामविशिष्टत्वात् । नच ऋदे धूमाभात इत्याद्य-
 प्रसिद्धसाध्यकानुमितिसूत्रे पूर्वं साध्यस्यानुपस्थित्या तेन
 साध्यवाचकपदस्य स्मरणसम्भव इति वाच्यं तत्र साध्यज्ञान-
 विरहेऽपि उद्बोधकान्तरात् साध्यवाचकपदस्मरणसम्भवात् किञ्च
 घटादन्य इत्यादिवाक्याद्वटप्रतियोगिताकान्यत्वादिक्रारण
 निरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्धः स
 चास्माकं तादृशानुपूर्विकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोध
 प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु भेदो घटप्रतियोगिताकस्यासा-
 काङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरेत्या अनुमित्या न तन्नि-
 वर्तकः पञ्चविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारेणान्यस्य तत्राभा-

नात् । न च तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकं
घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तोत्पादावपि घटादि-
पदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात् तत्राप्यस्तित्व-
घटयोरन्वयबोधोपल्लापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

साकाङ्क्षत्वादिधौरिव वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूप-
स्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधोहेतुरतो नैकपदार्थधर्मिको-
ऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः मिदिसत्त्वे विनानुमिक्तां
तदसम्भवात् परत्वनुमितेरन्य एव किन्त्वसौ गृह्येतग्राहित्वात्
प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयो-
त्तरत्वं तज्जातोयान्वययथार्थज्ञानस्यैवागृह्येतग्राहित्वेन प्रमात्वात्
अतएव धारावाहिकप्रत्यक्ष्यक्तौनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वे-
ऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभव-
समुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मोमांसकानां समाधानं
निरस्यति ।

नामोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।

वास्तव्योऽयमर्थः स्वत्वात्संशयऽप्यन्वयोदगात् ॥

यद्येकपदार्थोऽप्यपदपदार्थोऽप्येवमस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानव-
दुक्तत्वरूपाया अमीक्ष्यताया निश्चयः शब्दमतेः कारणं स्यात्
स्यादपि तेनैव १०० साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षि-
काया अपरपदार्थमितेरनुत्पादो न चेव शब्दधियः पूर्वं
वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्वर्गस्यामीक्ष्यतायापि मतेरना-
वश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः न हि लौकि-
केन तत्वेन ज्ञातवाच्यं जनित एवान्वयबोधे तस्य हेतुत्वं
गौरवात् एकपदार्थोऽप्यपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य
संशयेऽपि अनुमितवन्वादाच्च । अतएवामीक्ष्यताया संशये
व्यतिरेकनिश्चये कल्पवृक्षेरनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतु-

रित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः । ननु माभूदासौत्वस्य निश्चयानु-
 रोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयबो-
 हेतुत्वात् अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वाद्यन्व-
 मात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्व-
 घटीयमित्याद्यन्वयबोधोपापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मिकघटाद्य-
 न्वयबोधपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्म-
 त्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या
 कर्मताधर्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यधि-
 यस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात् । वस्तुतः
 समानानुपूर्नीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य
 घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्ता-
 वदानामीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं
 कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादादिशिथ्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मि-
 कस्य घटकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं
 तथाच तत्तद्भेदभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामिव विज्ञान-
 व्यक्तीनां तथात्वमुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्ववर्त्तिताकत्वात् ।
 अतएव सैन्धवमनय इत्यादावपि लवणपरत्वधीनं लवणा-
 दन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रक-
 णस्य प्रतिसम्भानमिति, न्यायसिद्धान्तः । एवंश्च वाक्यार्थ-
 प्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्यस्य ज्ञानमवश्यं
 शब्दसामान्ये हेतुस्तस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्पादात्
 तन्निश्चयस्यैव द्रुगपदनेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगम-
 कत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात् मुख्यार्थबाधस्य सर्वत्र लक्षणाया
 असम्भवात् तथा च तात्पर्यावच्छेदकतयैव सर्वत्र वाक्यार्थ-
 सिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि शब्दे
 गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतेमप्यनार्येयं आवि-

वाक्यानामन्वार्थमात्रपरत्वस्य शुकवाक्यानाञ्च स्वार्थपरत्वाभावस्य
निश्चयेऽपि ततः सामाजिकादेरन्वयानुभावोत्पत्त्या व्यभि-
चारादित्यास्तां विस्तरः । ✓

ननु स्वार्थान्वयगोचरो बोधः साक्षाद्भूतैरपि सार्थकैरेव शब्दैः
सम्पादनीयो न तु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्च
इत्याकाङ्क्षायामाह ।

शब्दान्तरमपेक्षैव सार्थकः स्वार्थबोधकः ।

प्रकृतिः प्रत्ययश्च निपातश्चेति स त्रिधा ॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहजतयैव स्वस्य स्वघटकस्य वा
वृत्त्युत्थाप्ययादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थं
सार्थकः पटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुप्तिङाद्याः प्रत्ययाः चादयो
निपाताश्च स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहजतय
जनयन्ति वाक्यानि पुनरमहकृत्यापि । शशविषाणादिकः
शब्दोऽपि शशोयत्वादिना विषाणादेरन्वयबोधमादधानस्तादृश-
विषयताकबोधने सार्थक एव परन्त्वयोऽयः । सचायं त्रिविध
एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शप्श्यनादिविकरणो नुमा-
दागमखान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थिति-
द्वारा येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः स्यात् । पुत्रो
वः इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न न्वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु
तद्देशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव
तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थेषु
प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निभनौकाशादिशब्देषु अतिप्रसङ्गस्तु समा-
प्तान्तर्गतत्वनियतस्वीयबोधकताकाम्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति ।

स्वैतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्वावबोधने ।

वच्छेदनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

स्वोत्तरशब्दार्थविशेषितस्य तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति
 स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव
 हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थं प्रकृतिः । पटभूपभृतयोहि शब्दाः
 स्वोत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजन-
 नादेरन्वयं प्रत्ययार्थं कर्मत्वकर्तृत्वादी बोधयन्ति न त्वन्यथा
 प्रत्ययान्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य सङ्ख्याकालेष्टमाधनत्वादि-
 स्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते । चैत्रः पचति
 यजेतेत्यादी शब्दान्तरधर्मिकसुखादिनिश्चयस्यानन्तरेऽपि तद-
 र्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्यथात् स्वाव्यवहि-
 तोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप्य
 तादृशाव्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव शब्दस्य प्रकृतः
 तथाविधः स्वार्थः स च पाकेत्यादेः शक्त्यादिविरहेऽपि
 पचनादिरूपः सुवचन एव पचनादेः कर्मत्वादावन्ययबोधं प्रत्य-
 यादिधर्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात् । बहु-
 गुडो द्राक्षेत्यादावोपद्रव्यमातृत्वादिरूपस्य स्वार्थस्य द्राक्षा-
 दावन्ययबोधं प्रति गुडादिपदधर्मिकः स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन
 बहुजादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपितु न पदान्तरार्थान-
 वच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य द्राक्षादावन्ययबोधकः प्रत्ययानां
 प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वय-
 बोधकत्वव्युत्पत्तेः । अतो नाम्नः प्राग्विहितं बहुज्ञं न
 प्रसङ्गः न वा चन्द्रनिर्भोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादी सदृशकर्ता-
 द्यर्थके निम्नकारादौ पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य
 बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात् । न चैकमेवकारादेरन्वयो-
 गार्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पाथे एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थादि-
 पदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादिति
 वाच्यम् इदृशत्वात् प्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाक्षाद्वसनजनतीयत्व-

नियमात् एवकारादेश सविभक्तिकत्वं एव प्रमाणाभावात् ।
 ये तु मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैव-
 कारार्थत्वं तादृशार्थबोधने तात्पर्यग्राहकत्वेन शवादिवदा-
 काङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादिशब्दस्योपयोगादेवकारादि-
 निपातः प्रकृतिरेव तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृश-
 विभक्त्यंश एव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यवच्छेद-
 रूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थैवेत्यत्र
 पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रस-
 ङ्गश्च तयोरभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेद एवेत्यादावपि प्राति-
 पदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नान्नोः समानविभक्तिकत्वस्यान-
 पायादिति । यत् उपसर्गाणामिवेवकारादिनिपातानामपि
 न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परन्तु समन्वितपाथादिपदानां
 तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरूढत्वसम्पादकत्वमात्र-
 मिति मतं तच्चिन्त्यम् ।

लाघवादन्यथा निर्वर्ति ।

स्वोपस्थाप्यदर्शस्य बोधने तस्य निश्चयः ।

तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

तत्त्वेन०० यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं
 प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंभवेण यादृशशब्दवृत्तानिश्चयत्वेन
 हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थं प्रकृतिरिति तु फलि-
 तार्थः । बहुगुणो द्राक्षेत्यादौ बहुजात्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति
 न गुडादिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपितु
 सुखीदिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि
 बहुगुणादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजात्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति
 न तत्र प्रसङ्गः ।

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च ।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्वो निपातान्यच्च वृत्तिमान् ।

स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृति-
निपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरुद्धलक्षणान्यतरात्मक-
प्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशं-
सायां मत्तुपो विधानात् शक्त्या निरुद्धलक्षणया च गुण-
गुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शक्तस्थाप्रभृतयः
प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका
अपि चादयो न निपातेभ्यः सुवादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृ-
तयो नत्वेकत्वादर्थे । तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा
न निरुद्धा प्रायशः प्रयोगविरहात् । अतएव यत्रास्ति
प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पशुना
रुद्धं यजेत इत्यादौ । अतएव चान्वर्थबलादेवैकवचनादे-
रेकत्वादिवोधकत्वप्राप्तौ द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहु-
वचनामिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं द्वित्वैकत्वादाविव
द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तेन
द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम् । तद्विज्ञाख्यातकृतोऽ-
प्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरुद्धलक्षणाया एव
प्रत्ययत्वमम्पादकत्वात् तर्हि भक्षको दाक्षः पश्यतीत्यादौ
भक्षणादेर्लक्षणाया देशाद्यवगमः कृतादितः कस्यापि स्वार्थ-
कप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थस्तेन लुगुप्तते देवतेत्यादौ सन्
तत्तादौ नाव्याप्तिः भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव
गतिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा
पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्या-
दन्तेः सुर्वर्थ धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यमेव च

स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम्
अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीया-
पत्तेः अतएव सञ्चारो रतिमन्दिनावधि सखीकर्णावधि
व्युद्धतमित्यादिकं काव्यम् आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः
स्तोकापि यत्र नो इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छत इति नव्याः ।
स्त्रोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातो रर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने
तदर्थकनान्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच
स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकं पाक इत्यादिः
अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मेत्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव
तात्पर्यात् । अतएव स्तोकं स्थीयते साधु गतं चकितं
द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वान्न
तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।
यत्तु वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं यः स्वेतरस्य यस्यार्थं
स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः
परः ॥ इति तद्वहुजादावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि
स्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने । योऽसमर्थः सैष
शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः ॥ इत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं सुप्-
तिङोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थ-
त्वेन तयोस्तुत्यादौ चाव्याप्तेः सैष इत्यत्र सस्य पादपूरणे
पुनः सन्धिः ।

लाघवादन्यथा निर्वर्ति ।

इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनात्मकः ।

तिङ्श्रयं निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ॥

यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि
तिङ्श्रयस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो
भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरा-

नवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङ्र्थान्वयबोधकत्वम् । एवं यजेत
 स्थीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम् पचतीत्यादौ तिङां पाच-
 कोऽस्तोत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम्
 प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङ्र्थस्य वर्तमान-
 त्वादेर्बोधकत्वं न तु तदवच्छिन्न इति न तेषु अप्रसङ्गः ।
 निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादि-
 स्वार्थे तिङ्र्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न
 तत्र प्रसङ्गः ।

निपातं लक्षयति ।

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्यं नान्वयार्थमः ।

सुभायन्यो निपातोऽसौ विविधयादिमिदतः ॥

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये-
 नान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स
 तादृशार्थे निपातः चादयो निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामा-
 दर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः नहि स्मृतमनुभूतञ्चेत्यादितः
 कस्यापि स्मृतः समुच्चय इत्यादि रनुभवः किन्तु स्मृतानुभूतयोः
 समुच्चय इत्यादिरेव । स्तोकं पचतोत्यादौ धातुरपि स्वार्थे
 नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुबादि-
 रेव च शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाक्षात्कारादिः
 स्वपरतायान्न निपातः किन्तु नामैव पुरन्दरप्रभृतौ तु नाम्नि
 निपातव्यपदेशः सूत्रानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः कार्तिक्यादौ
 यत्र दानं तदत्यन्तविनिन्दितमित्यादौ न केवले नञर्थे यदर्थस्य
 तादात्म्ये नान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने । स्वर्दिवा नक्तमाद्यः
 व्ययमपि नामैव न तु निपातः शोभनं स्वस्तित्यादौ तदर्थे नामा-
 र्थस्य तादात्म्ये नान्वयात् । प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थका-
 सेत् निपाता अपि जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्तायां जातिवृत्तिः

स्वस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धनात्यन्ताभावो नञा प्रत्या-
 ख्यते न तु सत्त्वस्वाभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे
 तत्रास्तित्वादिक्रियाव्यवस्थायोगात् जातो जातो न स्त इत्यत्र
 जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्याप्ति-
 बाधो न्वयासम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातो नास्तीत्यादौ
 तु समवेतत्वायस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सम-
 वायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्न-
 त्वाम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया
 भावश्यकत्वात् प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य
 तत्राव्यय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य
 क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो
 यदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वावच्छेदेन
 तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि
 कश्चित् । न क्रोधो न ध मात्सर्यं न लोभो नाशुभाः मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेकनञा-
 मानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः ।
 दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन य इत्यादाविव प्रकारा-
 न्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्व
 युष्मदादेस्ते प्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्या-
 प्युपलक्षकस्तेन न ते धनं धर्म्यमित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः
 सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशवसेयः ।
 स चायं निपातश्च तु नञ पुनरिवैवमास्मादिभेदाद्बहुविधः ।

ननु यदि भक्तिः प्रत्ययो तिपातो वा स्वार्थोपस्थिति-
 हाराव्यवबोधं कुर्यात् प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसङ्गतं
 वा किञ्च कुर्यात् मिलितानामेव तेषां तथात्वम् सर्वत्रासम्भव
 इत्यत आह ।

वाक्यभावनास्य सार्थकत्वावबोधः ।

सम्भवते शब्दबोधो न तस्यास्य बोधः ॥

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिद्वारा-
न्वयबोधकत्वं न तु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा ।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्या-
न्वयबोधकत्वापत्तिरतो वाक्यं लक्षयति ।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्युद्भवाक्यं चतुर्विधम् ।

सुप्तिङन्तचयो नैवमतिव्याप्तादिदोषतः ॥

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूला
परस्परसाकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोम एव तथाविधार्थं वाक्यम् ।
तच्च चतुर्विधं चतस्रश्च विधा वक्ष्यन्ते । वाङ्मना सेक इत्या-
द्यपि वाक्यमेव परन्तु बाधितार्थकत्वादयोग्यम् । शब्दमते-
राहार्यत्वोपगमे निर्वर्ण्यैर्वाङ्मनान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि
वाक्यमेव नो चेदपार्थक्यमेव यादृशबोधत्वावच्छेदनाहार्यत्व-
तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थक-
त्वात् यत्तु सुप्तिङन्तचयवाक्यमित्यमरसिंहैरुक्तं तच्च युक्तं
सुवन्तादेः प्रत्येकममुदायविकल्पेनातिव्याप्तातिव्याप्तयोः प्रस-
ङ्गात् न हि घटं पेटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्वीकोवा
शब्दसमूहो वाक्यं न वा घटं पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं
क्रियारहितं वाक्यमस्तौत्यादिकस्तु प्राचां प्रकटो निर्युक्ति-
कत्वादशङ्केयः ।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृतिर्द्वधा नामधातुप्रभेदतः ।

यत् प्रादिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते ॥

निरुक्ता न तु सांख्यानमिव जगदुपानभूता यच्च पाणिनि-
प्रवृत्तिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरि-
च्यते नातो विभागन्यूनता ।

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति ।

येन स्वीयदर्शस्य मुख्यतः प्रतिपादने ।

स्वीतरप्रथमापेक्षा तन्नाम स्वातदर्थकम् ॥

यादृशशब्देन स्वीपस्याप्ययदर्थमुख्यविशेषकान्वयबोधार्थं स्वीतरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्दः एव तदर्थकं नाम । घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेषकं बोधमुत्पादयन्ति न त्वन्यथा न हि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशेषकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समामोऽपि स्वीतरं प्रथमाप्रति-सन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव नापदं प्रयुज्यतेति वृत्ताः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्याद्यावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महा-शक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं पीताद्य-वप्रधियः पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः समाणान्तरेण पटधर्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । तच्चान्योन्यं परस्परदिनामस्वव्याप्तिरेभ्यः प्रथमा नाभिधीयते इति वृत्तस्मरणादिति वाच्यं 'सङ्गाभ्यामण्योन्यं' हन्यत इत्यादौ । ज्ञायोः परस्परकर्तृकहननकर्मत्वान्वयानुराधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथाऽसकर्मकस्य हन्तेर्भाषाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुप-त्तेरुक्तकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् ।

निरुक्तं नाम विभजते ।

रुद्धं लक्षकञ्चैव योगरुद्धञ्च यौगिकम् ।

तच्चतुर्धा परैरुद्धयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ॥

तन्नाम, च त्वयमवधारणार्थं, तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थे ढमिव, यथा गोप्रभृतौ गवादि गमेर्लोटाभाभ्यां गुर्धेटइ-त्यादेरीणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात्

किञ्चिन्नक्षकमेव यथा तोरादौ चक्रादि। चाद्यव्युत्पत्त्या पूरेवत्सीरे
शक्तिप्रवृत्त्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्य-
कल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात्/ किञ्चिद्योगरूढमेव
यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि। किञ्चित् योगिकमेव यथा
पाककर्त्रादौ पाचकादि। रूढयोगिकमप्यधिकं नाम यथा
मण्डप महारजतादि तद्धि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव
कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्
मतम्। गौर्वाहोक्तद्वयादौ तु शक्यार्थनदृशत्वावच्छिन्न-
बोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु
ततो भिद्यते।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।

रूढं सङ्केतवन्नाम सेव संज्ञेति कौत्स्येने ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकीपाधिक्यपि तद्दिदा ॥ १०

यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु योगिकमपि तद्रूढं
योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा; रूढनामेव च संज्ञापदे-
नाभिलष्यते न तु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवात्तरभेदः येन
विभागव्याघातः स्यात्। संज्ञायाश्च तयो भेदाः नैमित्तिकी
पारिभाषिकी औपाधिकी चेति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः
सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते ।

ये तु रूढस्य नाम्नश्चेदुर्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति ।

जातिद्रव्यगुणस्यन्देधर्मे; सङ्केतवत्तया ।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥

गोगवयादीनां गोत्वादिकाभ्यां पश्याञ्छादीनां लाङ्ग-
लधनादिद्रव्येण । धन्यपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन च ल-
क्षणपदादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव
रूढानामिति । यदुक्तं दण्डिनाचार्ये; शब्दैरेव प्रतीयमाने जाति-

इत्युक्तक्रियाः । चातुर्विद्यादीनां शब्द उक्तस्तुविध इति
तदेतज्जडमूकमूर्खादीनामन्वयशून्यादीनां शब्दानामपरिपक्वा-
पक्षा परित्यक्तमस्माभिः ।

• नैमित्तिकसंज्ञा लक्षयति ।

जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।

जातिमात्रे हि सङ्केताद्यन्तेर्मानं सुदृक्करम् ॥

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा
गो चैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादजात्यवच्छिन्नमेव गवादिक-
मभिधत्ते न तु गोत्वादजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतित-
मित्याकारकग्रहाह्यमानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुप-
पत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु
गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वे नैवानयनादेरन्वयधीर्गो-
वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात्
बुवथैकर्मत्वादौ स्वाग्र्यवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य
गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकाल-
रात्रेपात् कर्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठकर्मतात्वादानयनं गोवृत्ति-
कर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमनसाम्नाग्यात् ।
। च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं
जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्व-
शब्दवच्छिन्नशक्तत्वप्रकारज्ञानत्वेन प्रीत्यात्वे च लाघवाद्गोत्वाव-
च्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति-
। अथ गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यां विशेषणत्वेन गोत्वत्वादि-
विशेष्यीरवस्थायोगात् । न हि समवायान्यमसम्बन्धेन जातेः
कारितायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरि-
।। दिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामोत्याकारे तस्य ज्ञात-

कालिकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च । प्रामनुपस्थित्या
 गोत्वत्वादेस्तद्वोपनयायोगात् । एतेन जातेर्निर्वाच्यकप्रकार-
 त्वस्य समवाय संसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः
 शक्त्यंशे विषयतया सुवर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग
 इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थले एव व्यभिचारात् । न चैवं
 कालोगौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादि-
 सम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-
 सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता-
 गर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वयोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः
 संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन
 प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरि-
 त्यादिवोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवा-
 चेति भट्टमतानुवर्तिनः । तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानये-
 त्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभक्त-
 त्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेना-
 स्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्या-
 सम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
 साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
 दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः 'स्वाश्रयवृत्तित्व-
 सम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं'
 विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधोसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव
 कर्मत्वं गौयमित्यौपादानिकोगवादिव्यक्तेर्वोध इति श्रीकर-
 मतमप्यनादयं प्रियोविरुद्धाभ्यां शब्दस्वार्थापत्तित्वाभ्याम्
 वच्छिन्नवोपस्थालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तद्यावृत्तिधौ-
 पादाधिकबोधस्य जननायोगाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति
 सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेर्नैव गवादिपदेन संज्ञकत्वा गोत्वादि-

विशिष्टा व्यक्तिर्विभक्ते व्यक्तीनां बहुत्वेनात्यलभ्यत्वेन न तत्र
 शब्देरलभ्यत्वात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणायाः शक्तिरूपेण
 यदाहुर्मण्डनाचार्याः जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्वि-
 च्यतिः । तित्वत्वालक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति
 तदपि तुच्छं । व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिकातो गवादिपदस्य
 मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया
 वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्वो
 महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियागित्वे वा स्वावच्छे-
 द्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थान एव जातो
 मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्निष्ठगोत्वव-
 च्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा
 गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपटेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्या-
 पत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायाः समवा-
 यावच्छिन्नत्वनियमात्स्वावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेना-
 नान्वयोदघट एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन प्रमा-
 त्वानुरोधाद्वटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृष्येण गोशाब्द-
 त्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहाच्च गोत्वेन गवयादेः
 न वा द्रव्यात्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं जातेरिव
 व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं
 अन्यत्वमपि तु अन्यशाब्दबोधविषयत्वं तच्च गोत्वस्यैव गोरप्य-
 विशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्न-
 शाब्दबोधजनकतायच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
 गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्द-
 प्रतिजनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्म-
 त्वाद्यवग्राहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादि-

शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिसाध्यावच्छिन्नं प्रत्येव हेतु-
विशेषतया तादृशशब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियम-
कत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गो-
त्वादिनाम्बयबोधत्वाच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिस-
शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव साधकात्
वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि
जातिव्यक्तोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तौनां तद्विषयत्व-
सिद्धेः प्रमाणविरहेदेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रा-
सिद्धेः । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयता-
निरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानि-
त्वादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारताया-
स्तथात्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं ज्ञाना-
मावांकारे तथात्वात्तथाप्यन्वयबाधस्य * निरवच्छिन्नगोत्वादिस-
प्रकारत्वं गवादिविशिष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृश-
विशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात्
गुरूणां गोत्वेन गव्यादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यंशे
गोत्वादिप्रकारक्षो बोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तराणां तत्-
प्रकारकः स्यान्नोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासौन-
त्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारातायां गोविशेष्य-
ताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिवलेन सिद्धावपि
सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च
गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयकतयावच्छेदकत्वा-
न्नोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः गवादी तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छे-
दकधर्मवत्वप्रयुक्तो गौणः । नचैवं गव्यादिधातोरपि
गत्वादी शक्तिर्न स्यादुपगतिरवादिशक्तिज्ञानादिकं तदुच्यते

गत्वादिर्गत्यादिधातुतो बोधमन्त्रादिति वाच्यं गुरुणां शक्ति-
 त्वादिः संज्ञानाञ्चङ्गात्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाच्च-
 ष्टिभक्तिप्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिप्रहाय्येणात्-
 मकर्तृत्वस्य निरवश्वप्रकारत्वाभावात् निरुक्तिप्रियात्वात्वाव-
 ष्टिचशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वाच्च-
 ष्टिचशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयाजस्य
 पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनां तत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्य-
 भावाच्च पक्षादिपदानामपि लोमवस्त्राङ्गुलादिपर्यवसिते पशु-
 त्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र स्तत्र वृत्तिग्रहोत्तरं तस्मात्स्वेवानु-
 भवेन तदाश्रयस्यालाभात् लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवैद्य-
 त्वस्य लोमवस्त्राङ्गुलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिति-
 प्राहुः । तत्र ब्रूमः शाब्दमतेर्गवादिव्यक्तावगाहित्वमवश्यङ्गा-
 रणप्रयोज्यं जन्यधीषिषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा
 पक्षधर्मिकमाध्यावगाहित्तादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न
 स्यादनुमत्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवे-
 नोचित्यात् पक्षतादिः सह कृतपरामर्शान्तरज्ञानस्य तत्प्रकाश-
 स्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रति-
 नियतपक्षान्वयगाहित्वमिदं । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्व-
 समर्थत्वं यस्य धारन्वयधोहेतुप्रतिष्ठात् नापि तदगोचर-
 मभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र ज्ञानाभावात् न वा गोत्वानु-
 भवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादि-
 पटाकाङ्क्षादिभाचिष्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् न च गोत्वानु-
 भवभामान्यं प्रति हेतत्वं तथा गवादिपदेऽप्यमत्वात् नापि
 गोत्वानुभवजनकत्वं प्रकारिकनित्यमङ्गेतवत्त्वं तादृशमङ्गेतवत्त्वं
 मन्त्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य
 जनकतया न संज्ञेतिमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन

गौरव्यधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वमेव गवानुभवस्य जनकतया
स इति तत्त्वं तथा च पदधर्मिकं तज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रका-
रकशब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषय-
विधयात्राच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादिर्गवादि-
पदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरुक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः नोप-
मानाच्च कोषाच्च विवरणाच्च प्रमिदार्थशब्दमामानाधिकारस्या-
च्चापि वाक्यशेषादभीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्वं पृथुक्त्व-
कस्यापि तदसत्त्वादत आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।

पञ्चादेवोपमानार्थः शक्तिधीपूर्वकैरसौ ॥ १२

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यव-
हारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः
कश्चन व्युत्पन्नस्तदाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गधानयनं करोति तच्चो-
पलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टा-
त्वात्प्रतीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः
स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वं निजप्रवृत्तिवदिति
प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रमाध्य गवानयन-
गोचरतज्ज्ञानसाधारणहेतुकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्येव मनु-
मिन्वानः समुपस्थितत्वाज्ज्ञाघातश्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधा-
रणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येक-
मावापोहापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादि-
सङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति । पञ्चाक्षुः क्वचिदुपमान-
च्छक्तिग्रहो यथा गवादिऽदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेश-
वाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोत्व-
दृश्यपञ्चात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः क्वचिच्च व्याकरणात्

यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात्
 कर्मत्वादौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे शुक्लादयः
 पुंस्त्रिंशु गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । शीतं गुणे तद्वदर्थः सुशीमः
 शिशिरो जडः । चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जली भृशमाकुले
 इत्यादि कोषेभ्यः श्रुत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य । क्वचिद्विवरणादपि
 यथा पचति पाकं करोतीति तत्प्रायश्चित्वाद्यात् कृत्वाद्दौ
 तिङादेः । क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दमामानाधिकरण्यादपि यथा
 नोरूपस्य शवान् वायुर्निस्यश्च मूर्त्तिमन्मान इत्यादौ रूपशून्य-
 स्पर्शवदादिषु वायादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतौन्द्रियत्वेन
 स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा
 वा सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ईदानः कुकुदः स्मृत इत्या-
 दावुक्तौत्वा कन्यादावादिषु कुकुदादिपदस्य । सहकार-
 तरो मधुरं रीति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण
 शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्या-
 व्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षमिह कोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन
 पिकशब्दस्य शक्तावच्छेदाच्च । क्वचिदाक्यशेषादपि यथा यव-
 पदस्य कङ्कुप्रभृतौ क्लृप्तानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारा-
 देकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात्
 यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थग्रहे हे वसन्ते सर्वश-
 स्थानां जायते पञ्चशतनम् । मोर्द्धमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः
 कृषिश्चालिन इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाहाक्यशेषादीर्घ-
 एव एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथावा स्वाराज्यकामोऽग्नि-
 श्रेष्ठेन यजेतेत्यादिविधिष्वेवभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सम्भिकं न च
 तत्तद्वत्तरम् । अभिलाषोपनोतं च तत्सुखं स्वपदाशब्द-
 मेवोदादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य ।

अनु व्यवहारादनुमितेर्गोवाद्यामयनधर्मिककार्यताव्ययज्ञाने

पदानां प्रथमतः कारणात्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीत-
मुपस्थितत्वादन्तस्तदुपपत्तये शब्दमामात्रं प्रत्यवश्यं कार्यता-
वाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेत्यं तथाच कथं
केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वेनायवाक्यतया
शब्दबोधानर्जकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति ।

कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि स्मृता ।

पदानामर्थवादस्यः पद्याबोधोपादयेत्येते ॥

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्यताधौजनकत्वं पूर्वगृहीत-
मप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्वगृही-
तस्य अपरिहार्यत्वानियमात् प्रतिविम्बते वस्तुनि व्यभिचारात्
नवोपस्थितधर्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजनकं
देयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात् अन्यथा-
न्यथास्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्वारतापत्तेः । न च कार्यतासाकाङ्क्ष-
पदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थवाद-
स्थले न शब्दधोः परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तरकल्प-
गौरवातिद्विवाच्यं कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शब्दधो-
हेतुत्वस्य कल्पनया विग्रिस्थले न शब्दधोरित्यस्यापि सुवच-
त्वात् उभयत्राप्यन्वयमतेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वा-
दिति टिक् ।

पारिभाषिकीमौपाधिकीश्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।

• औपाधिकी लनुगतौपाधिना या प्रवर्तते ॥

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी
यथाकाशद्विधादिः साहि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपे
तदाश्रयमभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गमनादौ निरवधि-
शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तम

पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्व-
विशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति
शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं ग्रहदशा-
याभाकाशादिपदान् शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि
शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन
पटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिग्रहस्य तादृष्येण पटाद्यनुभवं
प्रति हेतुत्वान्नास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः
परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं
शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्वि-
कल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवस्योत्पद्यत इति तु नानुभक्तिकं
न वा यौक्तिकम् । या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा
मा त्वोपाधिको यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेष-
गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते
शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो हितयावृत्तित्वादतः
पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः संस्थान-
वृत्तित्वमते यदि घटादिपदं बिलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
तदोपाधिकमेव यदि च परम्परया बिलक्षणवत्त्वेन तदा
नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं
समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत्प्रमपि चैत्रादिपदानां पारि-
भाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वृत्तिः ।

यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।

आत्मा नैमित्तिकं शक्तमोपाधिकमुपाधिना ॥

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा
पितृदोषिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकृद्भिः
सिद्धभावादौ प्रवृत्तादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं

यथा गोगवयादि । यदुपाध्वच्छिन्नशक्तिमयाम तदोपाधिकं
यथाकाशपञ्चादि । आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यश्चैव
तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भक्तृहरिणा । आजानिकसाधुनिकः
सङ्केतो द्विविधो मतः । नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति
गीयते । कादाचित्कस्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृत
इति । न च पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केत-
वत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेः
पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिरूपत्वे
पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादि-
पदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां
धर्मकर्मण्युपयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभ्रंशित वै न स्नेच्छितवै
इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् स्नेच्छितवै स्नेच्छमात्रसङ्केतितैः ।
सुरादिशब्दास्तु रामभादौ स्नेच्छैरिवार्थैरपि सङ्केतिताः ।
ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्ट एव
गवादौ शक्तिमिति तत्रापि तदोपाधिकं स्यात् न स्याच्छब्द-
त्वाविशेषेऽपि गोत्वादपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपद-
शक्यतानवच्छेदकत्वात् । न च संस्थानमशक्यमेव गवादि-
पदस्येति देशनीयं गवादिपदाद्गोत्वादित्या इव सास्त्रादि-
लक्षणविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि
तच्छक्यत्वात् तथाच न्यायसूत्रं जात्याकृतिव्यक्तौ यन्तु पदार्थ
इति पदार्थो गवादिपदस्यार्थः 'त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम्
अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलितानामेव तासामनुभवस्य
गौर्नित्या गुणो वेत्यादौ लक्षणाद्यभावस्य च प्रसङ्गादिति साध्य-
दायिकाः । नव्यास्तु जातिव्यक्तयोरेकैकशक्तिप्राप्त्यर्थं लौक-
मेकवचनं आकृतिरूपस्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यचैकपदो-
पस्थाप्ययोरप्याकृतिव्यक्तयोर्भेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन शक्य-

तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण
 शक्तिरवगमः शक्तौव सम्पद्यते । यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरेक-
 शक्तिर्गोत्वादिवातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यान्तु पदार्थविधया
 बुद्धाकमिवास्माकं वाक्यार्थ इत्येव किं न स्यात् न स्यात्
 समवायेन गोत्वादिमदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरु-
 त्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वनियमात्
 शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः । मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यां
 चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्पवन्तपदस्येव गोत्व-
 संस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपदस्यापि जात्य-
 वच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिकसंज्ञात्वं
 सखण्डोपाधिमात्रवच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति
 वस्तुगतिः । सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करण-
 व्युत्पत्त्याकारनिरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः संमर्गपरमेव
 अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन
 तदनुक्त्या मुनेन्यूनतापत्तेः । काचित्कस्तु जातिसंस्थानाभ्यां
 गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृतिविशिष्टे शक्ति-
 भ्रमेण लक्षण्या वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्माक-
 चरणाः ।

लक्षकं नाम लक्षयति ।

यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यन्तु यद्वेत् ।

तत्र लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुः यदि ॥

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे
 लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् सैववादयस्य शब्दास्तु-
 रगादिसम्बन्धिनि लक्षणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव
 तुरगादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन
 सङ्केता एव तीरादयश्च बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे

पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कश्चिन्नोरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तोरदेरत्वयाजोधेन तौराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रम् न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तौराद्यशक्तत्वे सति तौरादिपरत्वं तौरादिसम्बन्धन्यनुभावकत्वं वा तत्तत्तत्त्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च न चेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणाद्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तौरलक्षकता न स्यात् तेन तौरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वम् गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तौरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुममुटायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतौरस्य न हि तत्र नदोपदं तौरलक्षकं गभीरायामित्यस्यान्वयापत्तेः न हि तौरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः न हि तौरं नदी तस्मादाक्यमेव तत्र गभीरनदीतौरलक्षकमिति मीमांसकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृशतौरलक्षकत्वे घोषादात्ताधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तिः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याप्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतौरवृत्तितायामिव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तरः तादृशतौरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नास्तीति समानाधिकरण्यकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च गभीरायां नद्यातिभागादिव

तादृशीरलक्षकत्वं तदर्थं विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्न हि स भागः
प्रकृतिर्येन तदर्थं विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं
व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिवोधोपपत्तेस्तद्भागस्य
वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदी-
तीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः ।
चट्टपाद्यनुकरणस्य हुम्फडादिस्तोभस्य च स्थानुभावकत्वमप-
भ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थ-
सदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गोणं गवादिपदं गोसदृशादौ
लक्षकमेव न ततो भिद्यते ।

स्यादेतत् सुखं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन
विस्तृतार्थलक्षणया सुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तर-
कालं कुसुमतुल्यमौरभादिमत्त्वं तस्य लक्षणाभूलकव्यञ्जनया
वृत्त्या बोध्यत इति रूढादिवद्व्यञ्जकमपि शब्दान्तरमाख्येयं
न हि तत्र विकमितादिपदं कुसुमसदृशादौ रूढमसङ्केतितत्वात्
नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तदप्रापकत्वात् न वा लक्षकं
उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधोरूपस्य लक्षणावीजस्य तत्रामत्त्वा-
दित्यालङ्कारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वं न
तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धादाल्लिकाया लक्षणायास्तदजन्यत्वात्
नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि
प्रमाणान्तरेणान्तद्गृहसम्भवात् अतएव 'न लक्ष्यार्थतात्पर्यग्राह-
कत्वंमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् न च लक्षणा-
जन्यान्यबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति
साम्प्रतं यष्टौः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां
प्रमाणाभावाच्च । अथास्ति नानार्थशब्दैः प्रकरणादिसाक्षिव्या-
देर्विधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः
सङ्गदयस् यथायं गौरवितो महान् इत्यादौ यथा वा वयस्या

नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनामित्यादौ । संवाय मनुभवी
 न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रक-
 रणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयुक्तः
 शक्यार्थे तदयोगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः तदु-
 क्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽभि-
 धामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका । इति चेन्न तात्पर्यधियो हेतुत्वस्य
 पूर्वे परास्तत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां कचिद-
 सत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वस्तुतः शक्त्याद्युपस्थितानामेकविधानां
 पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं यद्यन्यविधाना मन्वयबोधः स्यात्
 स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः, नचैवं । तत्तदर्थकशब्द-
 सामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिस्तात्पर्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात्
 तत्तदर्थानां यथा कथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशृङ्खलधोसम्भ-
 वात् मानोरथिकसुखप्रदेदपर्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि
 शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात्
 व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्यवबुद्धौ तद्हेतुत्वस्य
 च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः । २७४५१

लक्षकं नाम विभजते ।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरुद्धाधुनिकादिकाः ।

लक्षणा विविक्तसामिल्यकं स्यादनेकधा ॥

काचिल्लक्षणा शक्यार्थवृत्तिरूपेण बोधकतयः जहत्स्वार्थ-
 त्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्यो-
 भयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था
 यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचि-
 ल्लक्ष्यतावच्छेदकोभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा
 यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादजहत्स्वार्थ-
 पदस्य । काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्याशकत्वादाधुनिकी

ध्या घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यमटशब्द-
प्रकारेण बोधकतया गीष्णुपगृह्यते यथा अग्निर्मणिवक्
इत्यादावग्निपटशब्दादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणावत्वात्तत्त्वं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य
ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्भेदभेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः
नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य
लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरुणामन्मौ
शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ
लक्षितेन तीरादिना मार्दमगृह्यतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्था-
धेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव
प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्युतपन्नतया तीराद्यविशेषितस्य
सुवर्थाधेयत्वादेर्षादावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव
पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः
पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मित्योऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च
तस्माच्छुक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यताव-
च्छेदकस्य मङ्गोच्चाच्च न व्यभिचारः ।

योगरूढं नाम लक्षयति ।

स्वान्तनिर्विष्टशब्दार्थस्यार्थबोधकमित्यर्थः ।

योगरूढं न यवैकं विनात्यस्यास्ति शब्दधीः ॥

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकत्वं
यन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजलक्षणसर्पाधर्मादि तद्धि स्वान्त-
निर्विष्टानां पङ्कजदिशब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्तादिना
समं लक्षणस्य धरादेरन्वयानुभावकं पङ्कजमित्यादितः पङ्कज-

निकटं पञ्चमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषी
यद्गुणमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाशितस्य रुढार्थ-
स्यैव रूढार्थविनाशितस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शेते
इत्यादौ योगार्थस्य मण्डगानकर्तादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ
समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढन्तु
पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या चावयव-
लभ्यार्थमेवानुभावयति न त्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्त्यास्तथैव
साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुदं मित्यत्र पङ्कजनिकतृ-
त्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्नं मित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य
लक्षणयैव कुमुदस्थलप्रज्ञयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्क-
जेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ
निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधोसामान्यं प्रत्येव
तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्नम् एवं पुष्पं
पङ्कजमित्यादौ अन्यबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिक्पङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिक्पदोप-
स्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानु-
पस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवृत्तिः सत्तेत्यादौ स्वल-
दक्षरसंशोभि तरुण्या मुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्त-
व्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण । न च धेनुपदस्य धानकमेत्व-
विशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजतत्त्वादिविशिष्ट-
पद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र
कृतशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाक्षिभ्येन पङ्क-
जनिकतृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदाया-
शक्तत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कटं वाचकं
प्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवाच्च पङ्कज-
भागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् ।

मित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपक्ष-
योर्मिथाऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे यद्वा-
ऽपि वा पञ्चादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधोदशायां पङ्कजमस्तौ-
त्यादितः पङ्कमस्तौत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पञ्चत्वादिविशिष्टे पङ्क-
जादिभागस्य रुदिरूपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्यया-
र्गस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उप्रत्ययोपस्थापितस्यापि
पञ्चस्यास्तित्वादित्वा सहान्वयानुपपत्तेः अतएव पङ्कजादिपदा-
गृह्येतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तौत्यादितो जात्वपि कर्त्ता-
स्तौत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्व-
यान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषाव-
तशक्तिकानां कक्षादिप्रत्येकवर्णानामेव निरुद्धलक्षणया तत्त-
र्थानुभावकत्वसम्भवाद्दकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्ति-
वेत्तायेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिप्रहं विनापि वकादिशब्दा-
दकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतोऽपि समानं
गदिप्रत्ययमात्रस्य पञ्चादौ वृत्तिमस्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमु-
दायात् पञ्चादेरनुभवस्य सर्वासङ्गत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्वादा-
पि चित्रगोस्त्रास्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रमङ्गः, समासत्वस्या-
वेशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृह्येतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्था-
धिगमेनावयवाणां वृत्तेरवस्थापित्वायां तेषामेव तथाविधार्थ-
बोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रुद्धार्थस्य वा
अव्युदासार्थं तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्पते
रन्तु रुद्धार्थमिमे योगार्थस्य बोधं प्रति रुद्धिधियः प्रतिबन्धकारवं
न रुद्धेरप्रतिमन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमद-
रस्युक्तिः पङ्कजनिर्कृत्त्वादित्वा कौवादेरवगमस्तथावयव-
निर्गमप्रसिद्धौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ

पङ्कजप्रकारेण खलपङ्कजदेरत एव च तैलपदं योगेन तिलप्रमेज
रूप्या च विलक्षणवद्रूपपर्यवसितं खेहं बोधयेद्योगरुढमपि
तैलं पत्रमित्यादौ सर्षपस्य तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य
बोधकमिति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति ।

रूप्यभिन्ने योगार्थबुद्धौ रुढिर्विरोधिताम् ।

वदन्ति केचिदेकैकवृत्तिज्ञेः कचिदिष्यते ॥ २५

क्वचित्समुदायावयवयोरैकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्य
यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयधौसामान्यं प्रति पङ्कजप
पद्मशक्तमित्येवं रुढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वे
कर्मजादिशब्देभ्यस्तादृष्येण कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजप
अन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रुढिज्ञानदशायामा
समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वे
कुमुदबोधस्य सर्वरूपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन
पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं इत्येव रुढिज्ञानत्वेन प्रति
बन्धकत्वम् । न च कुमुद एव पद्मत्वेन रुढिभ्रमदशाय
तादृष्येण कुमुदस्य बोधो न स्याद्विरोधिन्त्या रुढिमियः सत्त्वं
दिति वाच्यं, पद्मान्यधर्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यत
कत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्त्यत्वं
दशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे
कुमुदादिशक्तत्वज्ञानाजन्तत्वेनापि प्रतिबध्यं विशेषणायम्
न च यत्र तात्पर्यरूपादिधौविलम्बादयोग्यताभ्रमादिनां प्र
बन्धाद्वा रुढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिष्कर्त्तरनन्वयस्त
वयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् विरोधि
रुढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं, मीमांसकानामिष्टत्वात्
हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि गृहादौ रुढिधौसत्त्वे मण्डपा
पदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्तादेर्न मन्यन्ते धीर्न मन्यन्ते

ज्ञानास्फुटितस्यैव रुच्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभाव-
विशिष्टस्यैव रुदिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि
समुदाय एव पञ्चत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तेः प्रमाञ्ज-
तभ्यां पङ्कजातं पञ्चमित्याकारको बोधः प्रामाणिकस्तदानीं
पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः तदावयवशक्तोत्प-
त्तय पङ्कजपदघटकशब्दशक्तेति प्रतिबन्धकुक्षौ निक्षेपणीयं
घटकत्वञ्चेह तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वमात्रं तदवयव
व तत्ताप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यं
पङ्कजकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पञ्चत्वं हेतुस्तत्र कार्यस्य
शेषत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं
। प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्थ्यादया कुमुदादेर्बोध-
मुदाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पञ्चत्वं
पङ्कजप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्यव-
सानादिति तत्तुच्छं पञ्चागृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनि-
कर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् न चेष्टा-
स्तिरनुभवविरोधात् न च रुदिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युक्तरीत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा सति रुदिधी-
शायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य
। मान्यसामग्रीमद्विज्ञा दुर्वारतापत्तेः रुदिज्ञानासमानकालीन-
। दृश्यबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तुरस्याङ्गत्वात् तत्कल्पने
। तिगौरवात् । यदपि पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां
। क्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजपदान् तादृध्येण बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
। योगार्थमर्थ्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव
। चैतद्विशिष्टे रुदिज्ञानस्य साधवेन विरोधित्वात् पञ्चान्य-
। र्मिकर्तृत्वादेर्गौरवेण । प्रतिबन्धकोव्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं
। प्रमेयं नास्ति बुद्धिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं

परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात् । यदुक्तं ।
 मभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्थां वेद्यमत्रोपपादिता । जहत्-
 स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ॥ पङ्कजं मनसादेवो
 पद्मनाभो युधिष्ठिर इति । तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्या-
 दितः पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकल-
 तन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयव-
 शक्तेरपि प्रतिबन्धनायामप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारक-
 शाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् ।
 नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तीत्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव
 द्रव्याभिन्ने सरसिजातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये
 तन्त्रस्य नास्त्रोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् सत्यं
 सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरान्वये वृत्तिशब्दैकदेशान्येनैव
 समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वोक्तार्थ-
 त्वादिति ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः
 स्मार्थः पदेः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोरुपपत्तुपस्थितौ
 तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहृत्यान्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य
 रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं
 अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
 भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तीत्यर्थ्याद्यप्रहादि-
 रोचिसमवधानाद्वा न० प्रथममन्वयधौस्तत्र योगार्थमर्थ्यादयं
 पङ्कजातत्वेन, कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थल-
 कमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिक्कमतं दर्शयति ।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिलिख्यः ।

तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मन्त्रिजन्मतः ॥

समुदायशक्त्यापस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र

अस्मिंणि अवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र
तस्यान्वयबोध उत्पद्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने
योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु श्चेत्योगापहारिताप्रवादी
रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीस्थलाभिप्रायक इति
चिन्तामणिकृतां मतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्धिताक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।

योगरूढं कदन्तस्य समासत्वव्यवस्थिते ॥

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धि-
ताक्तं वासुदेवादि । कदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामा-
सिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।

समाससद्धिताक्तञ्च कदन्तञ्चेति तन्निधा ॥

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थं यौगिकम् । योग-
रूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं
न तु तस्मात्तस्य, तत्र यौगिकं त्रिविधं समासतद्धिताक्तं
कदन्तञ्चेति • इहोऽपि समासः स्वर्घटकशब्दानामाकाङ्क्षायां
लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव ।
सर्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयः नातः कृष्णसर्पादौ वासु-
देवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणो श्वश्रूः
पुत्रेत्यादौ स्त्रीवादेः स्त्रीत्वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव
पश्यन्तीति स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थं रूढमेव नातो विभागस्य
बाधितः ।

योगिकेषु समासं लक्षयति ।

यादृशस्य महावाक्यस्यानस्तादिर्निर्णायकः ।

यादृशार्थस्य धीहतेः स समाससदर्थकः ॥

यादृशमहावाक्योत्तरस्त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्न-
विषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थं समासः ।
पाचकादिकन्तु पाककर्तृद्वयार्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम-
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं
वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । क्षौरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्य-
र्थावच्छिन्नकदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्राव-
च्छिन्नस्य ततः पानशालसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्व-
मित्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य
भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादितो राज्ञः
पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायं पायमित्यादिणमन्तभागस्तु
स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादि-
प्रत्ययार्थस्य प्रस्थायित्वादौ समासव्यपदेशो ह्यवादिशब्दसंस्कार-
प्रयोजनको गौणः ।

विभज्यते ।

स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।

यस्योपपदसंज्ञोऽन्यस्ते नौसौ सतथा मतः ॥

स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभाव-
बहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यस्य कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः
समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः । 'सङ्काशनिभनौकाश-
दीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य
बोधकतया तथाविधनामान्त्वमेव चैतस्य समासान्तरादिसंज्ञः

ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविध-
त्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति ।

पूर्वमध्यान्तसर्वाण्यपदप्राधान्यतः पुनः ।

प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समामो वाभटादिभिः ॥

कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्व-
पदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्-
पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्म-
धारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधोजनकतयैव मध्यपदप्रधानो
यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः
पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात्
बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे
तात्पर्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात् । कश्चिदन्यपदार्थधर्मिकधी-
हेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलो-
त्पलादिकः कर्मधारयो, द्विगार्ग्याद्यव्ययीभावश्च । कश्चित्सर्व-
पदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरहन्तो
इन्द्रमातुं वा । कश्चित्स्रष्टृकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वा-
दन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः खलेयवाद्यव्ययीभावश्च ।
तदेवं पञ्चभेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राचैरुक्तमतो न विरोधः ।
नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन
विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु । स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां
नित्यानित्यौ समासकाविति । स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्र-
प्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्प-
निमेषिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मच्छिकाया निः न सुर इत्यादि-
तस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरगहात् यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो
यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्व
कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । स्फुरद्वाणो चलच्चैत्र इत्या-

दिकः कर्मधारयोऽप्यानृत्य एव समासः स्फुरन्ती वाणी-
 त्वादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधजनकत्वेऽपि
 स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिविधेयकत्वमादायैव तदर्थप्रकाश-
 कत्वात् स्फुरन्ती वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्व-
 सम्भवाच्च विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु
 समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्येण
 प्रायशः समासाबोध्यत्वात् । अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जक-
 सङ्गावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा
 पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिसादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः
 सत्त्वात् यथा वा अक्षपरि शलाकापरि प्रिययुवा हस्त्यश्व-
 मित्यादावेकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्वं एवाव्ययीभावस्य
 युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव
 समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः सङ्गा तु
 व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चि-
 त्तत्र सङ्गा प्रकाशते शलाकापरि हस्त्यश्वं पूर्वकायोऽद्वेपिप्य-
 लीति । पूर्वादेरद्वेस्य च ङसर्थैकत्वमन्तर्भावैवावयविना
 तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठे कालादौ चालुक्
 समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वे-
 ऽपि संख्या न बुध्यत इति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः ।

समासेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

क्रमिकं यन्नामयुग्मेकार्थेन्यार्थबोधकम् ।

तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्मधारयः ॥

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादा-
 त्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं
 कर्मधारयः नौलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नौलोत्प-
 लपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः तथा पुरुषाङ्गं इत्यादावपि

पुरुषादावन्तरादललास्य सिंहादिमदृशस्य पुरुषः सिंह इवे-
त्यादिविग्रहे प्रायेणापमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशास-
नात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकं स्तूपकुम्भादिर्न तादा-
त्म्येनान्वयबोधकः प्रवलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य
धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च ।
नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोर-
भेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात् । यद्विच-
तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तर-
नामोपस्थाप्यत्वं तन्ममतो न तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः
परन्तु विशेषणविभक्त्यापस्थापिते तादात्म्य एवाधेयत्वेन नील-
घटपटावित्यादौ च नीलपटाव्यवहितेन घटपटेत्येवं द्वन्द्वात्मक-
नाम्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः
स्तोकां पचति धान्येन धनं प्रकृत्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेन
धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य-
एवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेय-
मेव । राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो न पुरुषे पूर्वपद-
लक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रह-
योस्तुत्यार्थकत्वहान्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव
राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठार्थसम्बन्धे लक्षणेति मणि-
कुदुक्तमपि सङ्गच्छते । यथा च नभ्यार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न
क्षतिस्तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यते । किञ्चिद्विशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नस्यैव
वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम् । न चैव-
मपि पञ्चपुष्पादिद्विगौ द्विगार्थं गच्छत इत्यादिष्वलीये द्वि-
याव्यभिन्नगार्थादिबोधकाव्ययीभाषे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणौ ब्राह्मणमानुष
इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचार-

स्वैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूम इत्यादी तु नरस्य शरीरं
 राशोऽग्निर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धाच्चक्षयः । तत्पुरुष
 एवेति वृथा । चन्दनतर्कदिग्धगिरिवन्तसमय इत्यादि-
 प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेषस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं
 कर्मधारये तन्म न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषो-
 त्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुर-
 त्वम् अतएव तत्र पुरुषस्यैव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वदु-
 क्षमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तर-
 पदकः कर्मधारयः प्रायगो नैथर्त्त नीलोत्पलादितो जात्वपि
 नीलोत्पलादेरस्तित्वाद्यप्रतीतिः । पक्षयज्ञोजनं रभ्यमानतश्च-
 क्षणं वृथा । नीलयद्रूप आस्वाद्यः कटुतद्रूपमाच्यते इत्यादि-
 प्रयोगात् क्वचिदिथ्यतेऽपि प्रयुक्तञ्च जुमरान्दिना परमः स
 इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतेन
 व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं
 प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्यापस्थाप्यत्वं तन्म न तु तादात्म्यसम्ब-
 न्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादता नामार्थयो-
 नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासो न
 यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव । तदुक्तं
 भर्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहितः प्रतिपत्तये । शब्दा-
 न्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यममासयो रिति वैयाकरणाः तस्मिन्
 नीलोत्पलमित्यादी समुदाये रूढ्यप्रतिसंन्यानिऽपि नीलादि-
 प्रत्येकपदोपस्थित्याः तयोस्तादात्म्ये नामान्वयबोधस्यानुभविक्त्वेन
 गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं
 प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्मसुरीक्षित्य नीलमानयेत्यादी
 नामार्थसुवर्धनो नामान्वयबोधः परन्तु सुबन्तभागरय नीलकिञ्चि-
 त्कर्मत्वादी रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः । न च समासस्या-

शक्तत्वे 'नीलोद्भयश्च घट इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादा-
 बपि घटे धर्मिण्येकत्र इयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादा-
 क्कोऽनासृगागतिरिति वाच्यं नामाग्नस्य मुख्यविशेषताक इव
 तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकोऽपि बोधे नास्ति; प्रथमान्तत्वस्य तन्म-
 त्वात् विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकाशना-
 प्रभेदा वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कर्मत्वादौ पटादिन तादा-
 क्कोऽन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चात्-
 पलं यत्र इत्यर्थं नीलपीतात्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव
 नीलं पीतञ्चात्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः
 कर्मधारयोऽप्येकत्र इयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्-
 पलनिष्ठप्रतिमाकधोजनकः कथं न स्यात् इति चेन्न बहुपदे
 बहुव्रीहरेव नेतरो हन्धान्यः समास इत्यनुशिष्टिवलेन बहुव्रीह-
 रेव स्तनिविष्टनामद्वयापस्याप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्त-
 राथेनिष्ठविषयताकबाधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृश-
 धियं प्रत्यसमर्थत्वात् । 'नीलपीतोत्पले रम्ये पीतनीलात्पला-
 श्वितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक
 एव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारकः ।
 अतएव हन्धात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीतं च
 ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं
 पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटश्च नाधिकरणमित्यादि-
 विग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषो
 न बहुनामगर्भो नवैकत्र इयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति
 सम्प्रदायविदः ।

• स्यादेतत् समीसानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः
 स श्लोमि कण्ठे ब्रणः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे
 च श्लोमादेर्नाभिदेनान्वयो वागादेः पदार्थेकदेशत्वेन तत्र पदान्त-

सार्थस्य पशुरपशुर्गर्गनं समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेव
 पञ्चाङ्गं द्विजातिस्वाध्यायो जटाभिस्तापमस्त्वृक्षेत्यादौ पञ्चासङ्गं
 भावस्य द्विजाती जटावैशिष्ट्यस्य च तापस्य भेदेनापि नान्वयो
 यथाकाशमभिधातादित्यादौ । यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथा-
 विधान्वयो दुर्वागो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकः श-
 पदस्यार्थसम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्तेः स्वार्थानु-
 भावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादतएव चैतस्य
 गुरुकुलं शरैः शातितपत्रक इत्यादौ गुर्वादिपदस्य वृत्त्येकदेश-
 त्वेऽपि तदर्थं षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेश्वान्वयः
 सर्वमिहः । समामस्येव क्यत्रादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात्
 परिष्कृतायाः मततं यस्तु वाचस्पतोयते । सम्पदा जटया
 वापि पुत्रोयति स पुरुष इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः
 पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सहभावादिबोधकतायां न मामर्थमत-
 एव प्रतियागिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैक-
 देशार्थं न तस्यान्वय इष्यते इत्यपि पठान्तं कर्मदाण्डालयोगोक्तं ।
 कुरु पापक्षयं ममेत्यत्र च योगोक्तमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः
 स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः । यस्मिन् राशिगते सूर्यो विपत्तिं
 यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्यं पिण्डदानादिका
 क्रियेति वचनन्तु अमूर्तं ममूतत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्यो
 इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः ।

द्विगुं लक्षयति ।

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।

अभेदेनैव यत्सार्थं स द्विगुस्त्रिविधोमतः ॥

संख्यात्रिंशद्विंशत्युत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थं
 धर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं
 तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थं द्विगुलक्ष्यते ।

त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्-
पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरस नवग्रह दशमूल एका-
दशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशाद्रित्यादिकस्तु कर्मधारयः
शुक्लादिपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य
बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः पञ्च-
मूलोत्पादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नतु
विशेषरूपेणापि अतएव कण्टकार्यादिकं स्वल्पं गाभ्याद्यादि
च यन्महत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिक-
स्ताद्रूप्येण बोधस्थलीयः प्रयोगः वर्षाकाले मघर्त्तरेण युक्ता
चापि त्रयदशोत्पादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयो रूप-
मित्याद्यर्थे द्विरूपादिपदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्व-
संख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्याप्तिसंसर्गेण तद-
वच्छिन्नस्य बोधकं द्वितयादिपदं पर्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं
प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतो नैकघटद्वितयपटे-
त्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । सप्तशती पठ्यतामित्यादौ च
यद्यपि श्रुते धर्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयो बाधितत्वान्नापि
सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यपत्तेः तथापि
शतपदार्थैकदेशे शतत्वमंख्यायां तस्याः सप्तत्वमभवादिति
वदन्ति । द्विगम्यं गच्छत इत्याद्यव्ययौभाववारणन्तु पूर्ववत् ।
स चायं द्विगुस्त्रिविधः तद्वितार्थोत्तरप्रदसमाहारभेदात् ।

तत्र तद्वितार्थं द्विगुं लक्षयति ।

तद्वितार्थान्वितस्वार्थस्तद्वितार्थद्विगुर्मतः ।

तद्वितार्थं लाक्षणिकस्तान्यनामा त्वसर्वगः ॥

यो द्विगुः स्वोत्तरतद्वितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्वितार्थद्विगुः ।

द्विमुद्गा वृष इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्गाभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गोरि-
त्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ

हाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ हाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य पञ्चकपालश्चरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्वितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् परिशिष्टकृतां मतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते न तु लुप्तठगादिरप्यपेक्षतेऽतस्तद्वितार्थलाक्षणिकस्वान्यनामको द्विगुरेव तद्वितार्थद्विगुरिति फणिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगर्ग्यरूप्यो गौरित्यादौ पञ्चानां भर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्वितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च ।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमाभगः ।

यो द्विगुः शब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ॥

यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तगतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावा धनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः । ✓

समाहारद्विगुं लक्षयति ।

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्यशब्दकः ।

उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ॥

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्यशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुल्लीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्यपुलशब्देन लक्ष्यते न तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्तायोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षण-

त्वेन वाक्ये तदसम्भवात् । यदि च पञ्चपुल्लित्यतः पञ्चानां पुल्लानामैव बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुल्लो हिनन्ति इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य हिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्हित्वबहुत्वेऽप्येकवचनत्वात्तुशामनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते । न च द्रव्यप्राधान्ये पञ्चगुटीत्यादौ ऋसो न स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकदिगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ऋस्वविधेर्वक्तव्यत्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्वितार्थोत्तरपददिगुभ्यां भिन्नदिगुरेव समाहारदिगुर्वीक्ष्यः । एवञ्च दिगोः कर्मधारयास्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभाजनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुवर्थेन युतयत् बोधनक्षमः ।

यः समासलस्य तव त्वं तत्पुरुष उच्यते ।

यदर्थगतेन सुवर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदर्थं तन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्हपिष्णोत्यादावव्याप्तेः । स्तोकपक्षेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय एव महाकविमहाविज्ञ इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेः ऽप्येकनामार्थिकदेशे पञ्चनादात्रपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया ब्रथात्वसम्भवात् स्तोकं पक्षेत्यादौ अमस्तादात्मावाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समाम एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं स्तोकनम्ना स्तनाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः

मानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः
राजः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति
वेन्न प्रत्ययान्ततत्त्वमर्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्त्वमो-
त्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्मत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपद-
लक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् ।
तच्चैवं गतो ग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादे-
र्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्त्वमोप-
स्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोक्तर्गतस्तादृशतत्त्वमो-
त्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवाह-
पिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषा-
देरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामि-
त्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन हन्वस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां
सुवर्थे अन्वयः तथा बहुगुडद्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बहुजर्थे
प्रकृत्यर्थस्येष्टदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्वहुचो विधानादिति ।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत
इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं
ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षणयेति चेत्, सत्यं विग्रह-
शक्त्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात्
वास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मत्वाद्दौ लक्षणा कर्मत्वादि-
संसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवान्तथापि न क्षतिः ग्रामं
त इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्यप्यसम्भानवशादेव
कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समास-
मानार्थकत्वसम्भवात्, ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिका-
न्वयबोधानुरोधेन द्वितीयभेदे कर्मत्वाद्यर्थकत्वात्, अतएवा-
टः पट इत्यादावन्वयस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः
निष्ठुः शूद्र इत्यादौ सदृशस्य अन्नान्नयो वार्द्धपिक इत्या-

दावपक्षस्य अगुदरमुदरन्तरुणा इत्यादौ स्वल्पस्य वाच-
केन नञ्निपातेन स्वार्थं प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनु-
भावेऽपि तत्रत्य तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव इत्यर्थे
प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणन्तेनापटं वेत्तरे
इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात्
इति वृद्धाः । प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुषएव साधु-
र्नाव्ययीभावः नञ्स्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव
वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति
तु पक्षधरमिश्राः । युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं दर्शिते
राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः । त्रैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्र-
किं कुरुतेऽधुना । इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्ष्यत्वे
तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया
वृत्त्या पूर्वीपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां
न हि प्रजावतौयं मे त्वं तस्मै देहि क्षम्यलम् । नोलो मणि-
गुणः सोऽत्र भ्रात्रादिर्बोध्यते तदा ।

नन्वेवमनयैव ऋचा निषादस्यपतिं याजयेदिति श्रुतौ निषा-
दानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपति-
रित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो व्याह्रन्येत तत्पुरुषे भक्तिभिय-
हि तत्र कर्मधारयस्वाकारस्तन्मूलके निषादस्याधानिऽपूर्वविद्या-
प्रयुक्तिश्च कल्पाते कल्पातेच निषादोयतत्तदध्ययने निषेधविधि-
बाधात् स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति श्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययन-
परत्वं धातोः शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात् । यदि च
कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव तत्रो-
चितस्तत्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्ते-
स्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्पात्वादिति चेत् तत्
पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि किमिति कर्मधारय एव नान्नाभ्युपेयं

न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्य-
 णिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्रस्य सर्वसिद्ध-
 चेन तदनुरोधाक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात्
 । हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादि-
 तोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वा-
 न्भवेन लक्षणापत्तेस्तदबाधकतयोपन्यासानौचित्यात् । अथ
 शक्यं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तर-
 विषयेऽपि लक्ष्यार्थं मुख्ये शब्दस्वरूप इत्यादिमीमांसया तथैव
 ण्मतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकामत्वे कर्मधारयविधयैव
 ण्दानां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया
 कर्मधारयात् समासान्तरस्य दीर्घत्वमित्यादिमीमांसया तथैव
 ण्तिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः । तत्पुरुषाद्बहुव्रीहैर्जघन्यत्व-
 मेत्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां
 ण्गणिकत्वादेव ततो 'दुर्बलत्वम् एकपदमात्रलक्षणापि
 । बहुव्रीह्यैवस्थाप्यत्वात् इति आस्तां विस्तरः ।

अव्ययीभावं लक्षयति ।

उत्तरार्थान्वितस्वार्थव्ययपूर्वस्तु यो भवेत् ।

समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः ॥

यः समासः स्त्रीत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य
 णिधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विशिष्टस्य सदर्थस्य बोधनेऽव्ययी-
 णवः गृहे निर्मल्लिकम् उपकुम्भमित्यादौ हि, मल्लिकाया
 णभावः कुम्भादेश्च सामोप्यादिर्मल्लिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराख-
 यतेनानुभाव्यते अर्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थ-
 णोपधकमध्यर्धपदं नार्थ्यं निर्मल्लिका भूमिः निर्मल्लुण्णो देश
 त्यादौ तु, मल्लिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मल्लिकादिक-

स्तत्प्रवचो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुर इति तत्र न प्रसङ्गः ।

नन्वस्मात्तस्य शलाकाया वा द्युतेऽन्यथा पातनमित्यर्थेऽस्त-
परि शलाकापरि इति अव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वेऽपि
तत्पूर्वकत्वाभावात् एवं ही गार्थ्ये इत्यर्थे द्विगार्थ्यं गच्छत इत्यादौ
द्वाभ्यां दण्डाभ्याम् इत्यर्थे द्विदण्ड प्रहरतोत्यादौ तिसृणां यमु-
नानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातोत्यादौ लोहिता गङ्गा
यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ दण्डेन मिथः प्रहृत्य
वृत्तमित्यर्थं दण्डादण्डि रणमित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्त-
मित्याद्यर्थे केशाकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संहृता
यवा यदा तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थे खलेयवं संहृतयवं तिष्ठन्
वा काल इत्यादौ द्विगार्थद्विदण्डादिष्वपि तेषु अव्ययगर्भत्व-
स्याप्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्वर्ति ।

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठौ न बोधिका ।

स्वार्थे यदर्थस्य यद्वा सोऽव्ययीभाव इत्यने ॥

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठौ स्वार्थे यत्समासायस्यान्वय-
बोधं प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठौ स्वार्थे
समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने समर्था न तु लुप्तापि कृतयो
रक्षपरिव्यर्थत्वमित्यादौ स्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि कृतयो
रेकाक्षान्यथापातनयोर्निष्फलत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठौ च पातनस्य
सम्बन्धप्रत्याखनात् । स्निग्धस्योपगङ्गं पवित्रत्वमित्यादे
स्निग्धस्य गङ्गासमोपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समोपादे
सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाष्यते इति नूतत्रोप-
गङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन सञ्चारः, उपगङ्गेषु पृतत्व-
मुपकुम्भादानीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणभिस्तु

‘तीयासप्तम्यादिसुबभिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठोपर्यन्तानुमरणम् ।

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरुद्धया लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दान् ॥

समास इति प्रकृतं, तथाच स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्व-प्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशाय-सम्बन्धिवोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः । आरुढवानरो वृक्ष इत्य-तारुढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानर-सम्बन्धित्वेन वृक्षपीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपात्रकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पकृतण्डुलस्ये त्र इत्यत्र पकृताण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपात्रकर्म तण्डुल-सम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वममदानकदानकर्मदक्षिणसम्बन्धित्वेन द्विजं पतितपत्रं स्तरित्वत्वं पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापा-दानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तत्त्वं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वरोसम्बन्धित्वेन चैत्रं रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति, व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्न-स्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं ‘वाणच्छिन्नकरो नर इत्या-दावपि वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाण-करणशस्त्रकर्तृकच्छिन्नाकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहु-व्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणाम-पगमः । दक्षिणपूर्वा पूर्वात्तरत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्यत्रे-दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्यदक्षिणसहित-पूर्वसम्बन्धित्वादिनां भ्रान्तेयीप्रभृतोनां विदिशां बोधः । अस्मिन्

क्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्वादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादि-
 विग्रहेणास्तित्ववत्स्वक्षोरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः
 इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषां मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्वेषां
 तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति । उप समीपे दश येषामिति समीप-
 गणितत्वार्थकषष्ठग विग्रहादुपदगाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीप-
 गणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगम-
 स्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्याप्तसंख्यासमीपगणित-
 दशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः । अधिका
 दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि
 स्वपर्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्याप्तगुणिकरणदशसम्बन्धि-
 त्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः । द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थक-
 वाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पवित्राः परमित्यादौ द्वित्रान्यतर-
 पर्याप्तस्वपर्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्राणां
 बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थ-
 कताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादभ्युतिः पञ्च
 षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यै-
 वान्वयो द्रष्टव्यः । परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे
 वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहः
 स्वधर्मिकसंशयकोटितापुनर्द्वित्रिसम्बन्धित्वेन 'द्विप्रभृतिबोध-
 कत्वमित्याहुः ।

द्विचरयो येषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन
 द्विगुणितत्रिपर्याप्तस्ववृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा
 इत्यादौ षण्णामवगमः सुजन्तर्भावेणैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च
 पञ्चकत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न सुभाषः
 सर्वबोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादतिचरमसराद्रेर्लोपः । स्वधन-
 सम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति श्रुत्युत्पत्त्या

स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैवं बोधयन्नपि तत् पुरुषो न
 स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः । तथा
 आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पट-
 सम्बन्धोऽपि । मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमा-
 तृत्वेन निरुद्धलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्स-
 म्बन्धित्वेन बोधकः । न च द्वौ मुनी त्रयो वा मुनयो यस्येति
 वक्तृत्वाद्येकपक्षा विग्रहे स्ववक्तृमुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके
 द्विमुनि त्रिमुनि वा ग्रन्थ इत्यादौ हिमुन्याद्यव्ययोभावे स्वमातृ-
 सम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धोऽपि तत्पुरुषे चातिव्याप्ति-
 स्तदन्यत्वेनापि विशेषणायत्वात् । इदमत्रावधातव्यं चित्रगुर-
 स्तात्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतानां प्रतीत्यर्थं न चित्र-
 गुप्तमुदायस्य लक्षणा तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् वाक्ये
 लक्षणायाः प्राग्वत् परास्तत्वात् । न च चित्रपदमेव तत्र
 चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धि लक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थं तात्पर्य-
 ग्राहकं लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य
 प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वान्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्त-
 पदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । अन्यथा राजपुरुषो-
 ऽस्तात्यादावपि राजन्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थ एव सुपः
 संख्याबोधकत्वस्युत्पत्तेः गोपदोत्तरप्रश्नमया चित्रपदोपस्थाप्ये
 चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिकत्वबोधनयोगाच्च । यत्तु गोपद-
 मेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्रपदन्तु तत्र तात्पर्यादि
 ग्राहकमिति मणिकारादुक्तं तत्र युक्तं पूर्वपदार्थसाक्षात्स्यैव
 ज्ञाथेऽप्यसर्जनतायां गोपदस्य ऋष्यविधानात् चित्रपदार्थेन
 समं । तदर्थस्यानन्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तात्यादावपि
 चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणाया मुदन्तत्वापत्तेः
 न च नाम्नोत्तरवर्तिन एव गोपदस्य सार्थापसर्जनतायां ऋष्य-

विधिर्यत्र गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रगवोऽस्तोत्यादिकर्मधारयेऽपि गोप-
दस्य ऋत्वप्रसङ्गात् वस्तुतः कृतेपाकश्चैत्र इत्यादौ स्वकृतिविषय-
पाकसम्बन्धित्वादिना चैत्रादावगमः पूर्वपदस्य परपदस्य वा
लक्षणा न सम्भवदुक्तिकस्तयोरशक्तत्वेन भाक्तत्वायोगात् ।
न च तत्र कादिवर्णस्य स्वरूपशक्तघञादिप्रत्ययस्य वा स्वकृति-
विषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा तन्निरुद्धत्वमप्यादकञ्च शब्दान्तर-
मिति साम्प्रतं कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वय-
बोधप्रसङ्गात् घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तन्मात्रोपस्थाप्यार्थे
सुबर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव कृदर्थस्य पदार्थान्तर-
ऽन्वयबुद्धेर्युत्पन्नत्वाच्च तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं सगोसम्बन्धि-
लक्षणं तदेकदेशे च गवि तादत्तमेव चित्रपदस्यान्वयः । न
च गोधर्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थ-
कदेशे गवि चित्रस्यान्वयो दुर्घटः चित्रव्रजोऽस्तोत्यादौ गोस्थान-
रूपस्य व्रजस्यैकदेशे गवि चित्रस्थानन्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरा-
वश्यकत्वादिति वाच्यं घटशून्यं चैत्रनमेत्यादि तत्पुरुषे भेदेनैव
चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थैकदेशधर्मिकान्वयबोधस्य
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः
प्राच्यैरपि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे
राजन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च । यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन
सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतेश्चित्तस्य गोपदार्थ एव स्वकीये गवि
तस्य च सम्बन्धिनि अन्वयान्न पदार्थैकदेशान्वयित्वमेकपदार्थ-
योश्च मिथोऽन्वयः कृतिवर्तमानत्वयोरिव नाप्युत्पन्न इति तन्मन्त्र-
तर्था सन्ति श्रितगुः पुरुषस्तस्याः सच्चारोऽतिमनोहर इत्यादौ
तदादेः स्वकीयमवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थैकदेशस्यैव परा-
मर्शकतायाश्चदादावप्युत्पन्नत्वादिति । एवञ्चादृढवानरो

वृक्ष इत्यादावपि वृक्षधातुना स्वकर्मकारोहणकर्तृर्वानरपटेन
च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिष्यादेव
स्वकर्मकारोहणकर्तृभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्बोध
इत्यास्तां विस्तरः ।

न चारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानर-
पटं स्वकोयवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि
बहुव्रीहिः स्यादनन्तादृग्वाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह ।

अस्यैकं प्रथमान्तं सत् सुबन्तेरितरैः सह ।

यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥

अस्य बहुव्रीहे घटकमेकं नाम प्रथमान्तं मत्सुबन्तेरितर-
नामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते
नचोक्तवाक्ये तथा सुबन्तस्यापि यदस्तत्र वृक्षपदेनैव साकाङ्क्ष-
त्वात् आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दे न भेदार्थकसुबन्त
इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य
दण्डाद्वटो यन्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुबन्तयोर्मन्तर्भाष्ये न
विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटो यत्नेत्यादिकः महा-
द्यर्थमन्तर्भाव्यापि सुबन्तेरिति तु सम्भवाभिप्रायं तेनाघटो देश
इत्यादिबहुव्रीहेन घटो यत्नेत्यादिविग्रहेण न जातेः सुबन्तत्वा-
भावेऽपि नाव्यतिष्ठः सपुत्र इत्यदौ तु सह पुत्रो येनेत्यादिरेव
विग्रहो न तु पुत्रेण महेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देश
इत्यादौ च सह घटो येनेत्यादिविग्रहे महार्था वैशिष्ट्यं न तु
सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तदबाधात् । जीवत्पितृक-
इत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहा यस्य च पिता जीवन्नित्येवं
जीवद्विधेयकान्वये निरसकाङ्क्षाऽपि जीवदभिन्नः पिता यदोय
इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः । इदं तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये
सुबन्तयुद्धः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित

एवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिर्युत्पन्नः तेन गन्तव्यो ग्रामो-
 यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकथं च इत्यादितः स्वकर्तृक गति-
 कर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः कदाचित्तु तात्-
 पर्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न यद्-
 स्तत्काकाङ्क्षत्वसंभवस्तत्र विशेषविध्यमन्त्वे यन्नामार्थमुख्य-
 विशेष्यको विग्रहवाक्यादोषः सुबन्तयदर्थान्वित तन्नामाथे-
 गर्भित एवार्थेऽतएव धनी दासा यस्येत्यर्थं यदायधनवान् दास-
 स्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनवत्
 स्वदाससम्बन्धिन एव चन्द्रशूङायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहो न
 यदोयश्चन्द्रशूङायामित्यर्थकः किन्तु यदोयचूङायां चन्द्र-
 इत्यर्थकस्तादृशार्थ एव सप्तम्यन्तेनेन्वादेर्विशेषतो बहुव्रीहि-
 विधानात्तेन चन्द्रचूडः शिव इत्यादौ स्वचूडावृत्तिचन्द्रसम्बन्धि-
 त्वेनैव शिवस्यावगमो न तु चूडावृत्तिस्वकीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन
 तस्य गगनादेर्वा बोधः सप्तसम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले तु
 सुबन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि अतएव चैत्रः
 पुत्रकृतोत्कर्ष इत्यादौ स्वपुत्रकृतात्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते
 नत्वन्यदोयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः ।

बहुव्रीहिं विभजते ।

तदतदगुणसावज्ञानां वा भेदा तदादिमः ।

विग्रहस्य विशेष्यो यस्य विशेष्यकरो भवकृत् ॥

तद्गुणसंविज्ञानोऽतदगुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ गेदौ तत्र
 विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याख्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोध-
 कबहुव्रीहिः तयोरादिमस्तदगुणसंविज्ञानभूतस्य स्वार्थगुणो-
 भूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यन्मादिति व्युत्पत्त्या
 साम्यसंज्ञाकत्वात् तद्विज्ञानात्तद्गुणसंविज्ञानस्य सम- इत्यर्थो-
 न्मन्यते घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादिता हि घटः स्वरूपं यस्येति

विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्न स्वरूप-
सम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेषं कलसमेव विशेष्यविधया
बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेषं
ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन कुटादिगुण
इत्यादिरपि कुट आदियस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिक
व्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयं
स्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः ।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमन्यथा निर्वक्ति ।

यः स्वार्थघटकार्यस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।

अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः ॥

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्या-
न्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणसंविज्ञानयोरपि लब्ध-
कर्णमानय द्वारग्रोवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिलब्धस्वकर्णसम्ब-
न्धिनः स्वग्रोवावृत्ति द्वारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ
स्वार्थघटकोभूतस्य तादृशकर्णहारादपि व्युत्पत्तिवैचित्र्ये-
णान्वयबोधने समर्थ इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्विन्न
एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादा-
विति प्राचां मतम् ।

व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते ।

स्वान्तर्निविष्टचित्रादिनामभिर्विश्रुता पुनः ।

बहुव्रीहिरुपविधौ द्विपदविपदादिकः ॥

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपद-
त्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः चित्रा गोयस्येति विग्रहा-
विशेष्यरित्यादौ द्विपदस्येव जरती चित्रा गौर्यस्य महव्रीलमुत्-
पत्तं यत्नेत्यादि विग्रहाज्जरती चित्रगुप्तौ महव्रीलोत्पत्ता
संरिदितादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरती चित्र-

गवो यस्य महन्नीलोत्पलं यत्रेति द्विपदविग्रहे जरतोशब्दे पुंवङ्गा-
वस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्विधानात् समा-
सान्वयपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकत्र हयमिति न्यायेन गवि त्रि-
जरतोरभेदानुभवस्योक्तरीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमिव
त्रिपदादिवहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च ।

इन्द्रं लज्जयति ।

यद्यदर्थक्यग्रामव्यूहो यद्यत्प्रकारके ।

बोधे समर्थः स इन्द्रः समासस्तावदर्थकः ॥

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चय-
स्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिबद्ध
एव तावदर्थको इन्द्रममासः । पाणिपादं वादय धवस्वदिरी
क्षिन्वीत्यादौ हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं
प्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिक-
नामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः
पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थं इन्द्रः । यत्तु
पाणिपादमित्यादौ समाहारइन्द्रे सर्वचोत्तरपदे पाणिपादादि-
साहित्ये लक्षणाभ्रतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात्
पदान्तरन्तु तादृशलक्षणाया निरुद्धत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्य-
स्य च स्वाग्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ
साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राच्यैकज्ञं
तत्र युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा
पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्वत्तद्वित्वादि-
बोधार्थं समाहारइन्द्रादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
साहित्यस्य द्विवहुत्वेऽपि न समाहारइन्द्रस्य द्विवचनादिशुका-
ङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतौनां नाना-
त्वेऽपि न तदर्थकस्य इन्द्रस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तु-

‘सुचितं कृतं साहित्यभक्ता हस्यञ्च’ धनमित्यादिरयोग्यताया
दुर्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याप्युत्पन्नत्वेन हस्तिनाम-
श्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिमन्बन्धेन धनादावन्वयायोगात्
तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समाहारपरिभाषा तु
क्लीबलिङ्गत्वमित्येकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना न
इन्द्रस्वार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदिरावित्यादावितरेतर-
इन्द्रोऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विव-
चनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्याप्तिसम्बन्धेन स्वाश्र-
यत्वाद्यनुभावकत्वञ्चुत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवइयस्य खदिर-
इयस्य च प्रतोत्यापत्तेरिति मीमांसकानां मतमप्यपास्तं तुल्यव-
देकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदि-
रयोश्च साहित्यं तदाश्रयश्च धवइयादिकमपीति तादृश-
साहित्याश्रयकत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवइयादि-
बोधस्य दुर्वारतापत्तेः न च त्रितया विशेष्यकधवखदिरधर्मिक-
धीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवइयादे-
रिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्यस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्मात् यत्र
नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्वर्मावच्छिन्ने
समुदित एव पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्यादिबोधने द्विवचनादिकं
साक्षात् न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधा-
ग्रधर्मावच्छिन्ने यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिर-
योश्च बोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् । घटघटेत्यादिकस्य घटकलसे-
त्यादिकस्य घटतद्वटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तीमस्य निश्च-
यत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यङ्गितुत्वमतो न तादृज्नामनिबन्धो
ऽप्यस्ति इन्द्रः अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा
नान्य मिथो भेदस्तत्रैव इन्द्रस्य साधुत्वसूचनाय चाथे इन्द्र इति
॥ निनिः प्राह । अतएव मीदगुर्भसमुच्चयार्थकं च शब्दमन्त-

भाष्य धवस खदिरश्चेत्यादिकं विग्रहस्य प्रयुज्यते वृद्धाः ।
 समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थश्चकारद्वयं पीततत्पटयो-
 स्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वतत्-
 पटत्वायोः पदार्थतावच्छेदकयोरस्येव भेदः सुवर्थस्तु द्वित्वं न
 तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात्
 सुवर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात् परन्तु
 प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरिव व्युत्पत्तिवैच-
 च्यात् अतएव द्वाणुकारश्चकसंयोगनाशिभ्यः कार्यद्रव्यं नश्य-
 तीति भाष्यस्य योग्यतामप्युक्तये सुवर्थकत्वस्य कार्यद्रव्यत्वे-
 ऽन्वयमभिधितुं नाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गुण-
 किरणावल्यामभिहितम् । अतएव च श्याला स्युभ्रातरः पद्मराः
 स्वामिनो देवदेवरो इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्रातरो
 देवदेवरोभयपटवाच्चा इत्यर्थः सुभृत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते ।
 यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटादित्यादिकः प्रयोगः
 स्यात् पीतत्वपटत्वाभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद
 इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुवर्थद्वित्वस्य
 प्रकारत्वादित्यादिसूक्ष्ममीक्ष्यते तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव
 साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति । विद्यते विन्दति
 विनस्तीनामनिट् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो ज विदधातुत्वे-
 नोपस्थापकः किन्तु सत्तावर्थकतादृशधातुत्वेनैव । 'सृगपाण्ड-
 रयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि • हरिणहरिणावित्यप्रयोगात् समान-
 शब्दयोर्द्वन्द्वप्रसङ्गावेकशेषो व्युत्पत्तिसिद्धस्तेन हरिणावित्यत्र
 लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिणपटाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डरयोर्विधि-
 हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिणदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरव-
 गतिः अन्यथा हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः हरी च
 हरयश्चेति विग्रहस्यैव यत्र हरय इत्यादितः समसज्ञानवदा-

धीनामवान्तरसंख्यागमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य
 लुप्तस्य ह्यर्थादिपदस्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव ह्यर्थादिपदं तथा-
 विधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरि-
 पदं विष्णुद्वयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा
 न च विग्रहस्थसुबर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमा-
 न्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण इन्द्रस्यैवासाधुत्वादुक्तक्रमेणैक-
 शेषा न युक्तः शलाकापरि हस्त्यश्वमित्यादौ व्यभिचारेणोक्त-
 नियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे च एकत्वा-
 नीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्च
 हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात् तत्रापि पुंसा स्त्रियाः
 सारूप्ये इत्यनुशिष्टे हंसोपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव
 हंसोपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे
 स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तौलं-
 षाया वा ग्रहादेव । यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसौत्वेन
 शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुबर्थस्तु पुंस्त्वं हंस एवान्वेति न तु
 हंस्यमयोग्यत्वात् इति मतं तत्र, तथा सति स्त्रीहंसत्वहंस-
 त्वयाः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथो भेदविरहेण इन्द्राप्रसक्तावेक-
 शेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्ददावित्यपि इन्द्रप्रसङ्गात्
 हंसी च हंसामेति विग्रहेऽपि हंसो इत्यतो हंसद्वयहंस-
 त्रयद्वीः प्रागुक्तरीत्यावगमः दुन्दुभौ च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे
 दुन्दुभौ सुन्दरावित्यत्राक्षभेयोर्बोधनस्थले पुलिङ्गस्यैव दुन्दुभि-
 शब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा
 व युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयौवन-
 तावोधः वरटाहंसौ लक्षणासारसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्ह-
 षेऽपि पदसारूप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्चनप्रकरणे ब्राह्मणा-
 नयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे प्रागुक्त-

दिशा ब्राह्मणभार्यापत्नोरवगमः । एकस्यैका चेत्यत्र एका
 द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ उभे चोभौ चेत्यत्र उभे त्रयश्च तिस्रश्च
 इत्यत्र च विग्रहे त्रय इत्यादिरेकशेष इत्यत एव । ग्राम्यानि-
 शफेष्वनरूपेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण हन्वन्त्यले
 तु पुंस एव लुक् तेन मेथश्च मिषाश्चेत्यर्थे मेथ इत्यत्रापि
 लुप्तं बहुमेषाणां लक्षकं मेघपदं प्रतिसन्दधत एव बहुमेषा-
 णामनेकमेषीणाञ्चावगमः । एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे
 महिष इत्यत्रापि महिषपदं बहुनां महिषाणां मृगाश्च
 मृग्यश्चेत्यर्थे मृगा इत्यत्र तु मृगादेरग्राम्यत्वात् पुंसो लुक्
 परन्तु स्त्रियाः यथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चेत्यर्थे गर्हभा इत्यत्रापि
 स्त्रराणामेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्य-
 त्रापि तरुणार्थकत्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र
 पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वस-
 पदं दुहितृपदश्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्य-
 योश्चावगमः । ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च ज्येष्ठे मासि न कारयेदि-
 त्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तेनीयः । स च मैत्रश्चेति विग्रहे
 त्यदादिना तदन्यस्य हन्वे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादि-
 पदमनुसन्दधत एव मैत्रादवगमः स च त्वच्चेत्यादिविग्रहेण
 किं पदान्यत्यदादिद्वयगर्भहन्वे तु पूर्वस्यैवं लुक् तस्यैव वा
 त्यदादेर्लुकि युवामित्यत्र त्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुषदर्थयो
 बोधः स च सचेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि
 तदादिः स्त्रोत्तरापठित एव तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विद्याति
 निर्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन हन्वः परन्तु तदाद्यव्यये
 यथा तत्तन्नामसम्भूतभौतय इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामे-
 वावयानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुगोचित्वा-
 कल्पनायाः कश्च व्यच्चेत्यादिविग्रहेण किंमा तादृशहन्वे ।

तदन्वयैव त्वदादेर्लुकि कावित्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य
पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लस्य मातृपदस्य स्मरणात्
मातृवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षण्या
मातृपितृवगतिरिति प्राञ्चः । कीमारास्तु मात्रा पितुर्हन्ते
मातापितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैत्रस्य
पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवत् मातृत्वपितृ-
त्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
पदं प्रकृत्यन्तरम् एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थं श्वशुरौ इत्यत्र श्वशुर-
पदमपि श्वश्रा श्वशुरस्य हन्ते श्वश्रूश्चशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः ।
हन्तं विभजते ।

हौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरतौ ।

एकान्यवचनकाङ्क्षाहीनीपादान्तय तौ ॥

अस्य हन्तस्य हौ भेदो समाहार इतरेतरश्च शास्त्रभिद्वौ
'त्रैकवचनान्यसुवाकाङ्क्षाहिहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्ष-
ितरेतरः पाणिप्रादं हस्त्यस्त्रमित्यादितो हि करचरणादीनां
ह्रस्वनामप्यवगतावेकचनमेव प्रमाणं धवस्त्रदिरावित्यादौ द्विवच-
नादेः पदिस्कन्दिखिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः
खिदिरिति विग्रह मध्यपदलोपी कर्मधारयो यथा अव्यास्यति-
यासोरिति भणियन्त्यादौ ।

उपपदंसमांसं लक्षयति ।

यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम् ।*

धातुक्रज्जुपपदसमासः स तदन्तकः ॥

धातुक्रज्जां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत्
तद्विशेष्यं बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्यपदकः समासः
पपदसंज्ञकः कुभक्तारः चीरपायीत्यादिके तूपपदसमासे धातु-
ज्जां निष्पन्नं कर्त्ताव्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सत्

कर्तादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्तत्पुरुषे निभादि-
पदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुकृद्भां निष्पन्नमिति
तदव्युदासः ।

विभजते ।

कारकेकोपपदकः षड्विधोऽयमिति धर्मः ।

कर्मकर्त्राय, पदभेदाद्बहुविधस्तसौ ॥

कारकेषु श्रोतानशयः पूर्वसर इत्यादः वृत्तानादिः कर्त्ता कुम्भ-
कारः सौवोरपायीत्यादौ कर्म कच्छपः पार्श्वशय इत्यादौ कर-
णम् उखाश्रयत् वहभ्रष्ट इत्यादावपादानं स्वशयः कुरुचरः
इत्यादावधिकरणमुपपदं सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते
च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यभाव-
नेकविध एव न तु कारकसाम्योपपदकत्वात् षड्विध एव
न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूर्यम्पश्याप्युक्त-
समासः परन्त्वव्ययपदस्येव नञा समस्तस्येव तस्य स्वार्थबोधने
व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विताक्तं नाम लक्षयति ।

यन्नाम तद्वितं यच्च यत्क्रमं मयादर्शकम् ।

यद्वयं यत् क्रमं तव तद्विताक्तं निगद्यते ॥

यद्यपि नामोत्तरतद्वितत्वं तद्वितोत्तरनाम्नत्वं वा प्रत्येकं
बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ द्वाब्धिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्विताक्ते
नान्नि तथापि यादृशं नाम यच्च तद्वितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं
मयादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तदद्वय-
मपि तादृशार्थे तद्विताक्तं नामित्यर्थः पञ्चतितरामित्यादिकन्तु
नामैव न प्रागेव तु तद्विताक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्द-
स्तद्वितं यच्चेति पठनीयं टावादेरपि तद्वितत्वोपगमादजा-
ब्राह्मणौत्यादेर्नासंयद् इति वदन्ति ।

कदन्तं नाम लक्षयति ।

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृतं कदादृशं भवेत् ।

तद्वातूत्तरं तत् कृत् कदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वातूत्तरं तत् कदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कदन्तं नाम यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्विधात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादेः कर्मत्वादान्वयबोधं प्रति हितोपाद्यंशे तादृशानुपूर्वीकत्वेन निश्चयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तद्व्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रुढयोगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं सञ्जाति शब्द-
संस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुलिङ्गं कौबलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारसिद्धयर्थं भाषया नाम नियतं ॥

स्त्रीलिङ्गं पुलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादित्वाचकत्वं तटः तटो तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादि-
सद्भावः तटोत्पादौ स्त्रीत्वेन ऊँवादि प्रत्ययः तटमित्यादौ कौबत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति दुन्दुभी सुवर्ण इत्यादौ तु शब्द-
संस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभो न द्वयं दुन्दुभिरिदं सुवर्ण-
मित्यादितोऽत्र स्यादतिरक्तिकापरिमितस्वरूपादेशावगमः । यत्र च सम्प्रदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य

विशेषस्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेषः ।
 षण्पदानां विशेषपदलिङ्गप्राप्तित्वस्य विना बाधकं नियमात् ।
 यस्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्वत् स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि
 तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानाम् तदव्यञ्जकतामात्रमिति वैधा-
 करण्येन तन्न युक्तं, तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्मान्तरेण
 स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात्
 न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनेव स्वार्थस्य
 योऽन्यादिसत्त्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि
 प्राप्नुयादायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि लुप्तालुप्ताभ्यां
 सुब्भ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि
 पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि मुञ्जोत इत्यादौ कर्मत्वा-
 देरनुभावार्थे तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात् स्यादेवेति चेत्
 संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचये रोचयेस्तदपि प्रत्ययानां
 तत्तदर्थव्यञ्जकतामात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानाम-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादिवाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्यया-
 नामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकता-
 मात्रस्य सुवचत्वात् अस्तु वा न प्राणिप्राप्नुयादायमित्यादौ
 प्राण्यादिमात्रबोधकास्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसक-
 प्राण्यादिपरतेत्यास्तां बिस्तरः ।

फणिभाष्याद्युक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति ।

एकैकेन तथा ह्यभ्यां व्यचनैस्त्रिभिरेव च ।

साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तानुं नाम पञ्चविधं कृतम् ॥

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्ष-
 त्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन
 वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं
 बिंशत्यादिकं सार्थकभावकदन्तं भूयमानभवितव्यादिकं क्रिया-

विशेषणार्थकं सहाहारद्विगुहन्दावन्योन्यपरस्परदिकञ्च सुपामिव-
वचनमात्रेण साक्षाद् भवितव्यानां भवन्ति हाराणीत्यादौ च
भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्यानामित्यर्थः । उपपदं द्विपदं
पुष्पवन्तपदं स्वर्वेद्योऽखिनपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामि
गोपदञ्च द्विवचनमात्रेण प्राणप्रभृतिकं त्रिचतुरादिकपदं कति-
पटञ्च बहुवचनेनैव उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव घट-
पटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः । यथा चैतत्तथाये प्रतिपाद-
यिष्यामः ।

नामधातुभेदात् प्रकृतेर्द्विविधमुक्तं तत्र सामान्यतो विशेष-
तश्च नाम निरुद्धावभरसङ्गत्या धातुं निरूपयति ।

यो यत्स्वार्थस्रोत्तरस्थलजर्थे बोधनश्चमः ।

स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः ॥

यः शब्दः स्रोत्तरलजः शब्दोऽर्थे स्त्रोपस्थाप्यस्य यादृशार्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते । पञ्च-
पिपक्षादयो हि शब्दाः पक्षपिपक्षित्वादिनामनिविष्टाः स्रोत्तर-
लजर्थे कर्तादौ स्त्रोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादीनामन्वयधियं
प्रति प्रभवो नत्वन्ये घटाद्याः । स चायं मूलधातुः सोऽत्र
प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविधः ।

सुवर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मतेन धातुं लक्षयति ।

यः सुवर्थे निजायस्य स्वान्ते कञ्चित्कर्मविना ।

यादृशस्यान्वयार्हेतुः स वा धातुशब्दार्थकः ॥

यः शब्दः स्वान्ते कञ्चित्कर्मविना सुवर्थे यादृशस्य निजाय-
स्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः पाकं कुरु
सम्पदं पश्येत्यादौ हि पचादिको धातुः स्रोत्तरस्य भावकृतः
प्रतिस्वप्नानदशायामेव सुवर्थकर्मत्वादी स्वार्थस्य पचनादेरन्वय-
बोधमाधत्ते न त्वन्यथा स्वरूपस्य घञाद्यशब्दत्वेन तत्र धात्वर्थ-
स्यान्वयायोगादिति पाञ्चः ।

धातोर्विधातयं सञ्जयति ।

सुखधातुगणोक्तोऽसौ सौत्रः सूत्रैकदर्शितः ।

योगलभ्यार्थको धातुः प्रत्ययान्तः प्रकौर्तितः ॥

गणोक्तो गणपठितः पञ्चभूप्रभृतिः सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः
स्कन्भुजप्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थस्य बोधकः
पाक्षिपिपक्षादिः तितिक्षादिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावेण
यैमिक एव हिन्दोलान्दोलान्दोलैर्लौकिकस्यापि सत्वाच्चतुर्विध एव
धातुरिति बोधदेवः । सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यपर-
मतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये ।

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदपि
निर्वर्त्ति ।

यो यत्पदार्थकत्वं यादृक् सार्थस्य बोधकः ।

स तत्पदी भवेद्भातुसादृशः सार्थबोधने ॥

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृ-
त्वेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी गमभूप्रभृतयः
सार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतिमुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृ-
त्वेऽन्वयं प्रति प्रभवः मत्पि योग्यतादिग्रहे चैत्रो गच्छति भवति
इत्यादित इव गच्छते भवते प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेः
सङ्गच्छते भवते इत्यादितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्तृत्ववगमात्तादृशार्थे
आत्मनेपदिन एव ते यजति करोतीत्यादित इव यजते कुरुते
इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृत्वस्यावगते यागाद्यर्थे यजिष्ठादि-
रुभयपदी । तदुक्तमभियुक्तैः पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरित्जित्
स्यन्तधातवः । सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत् पदिनो मताः ॥
क्वङ्यङन्ताडानुबन्धा रुचाद्यासात्मनेपदे । परे परस्मैपदिनो
नित्यं कर्त्तरि धातवः ॥ स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा यज-
पचाद्याः जितो आनुबन्धाः कृज्जुजादयो स्यन्ताश्च भार्गवप्रभृतयः

कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः सनन्तास्तु स्वप्रकृति-
पदभाजस्तेन बुभूषते विवर्द्धयति इत्यादिको न प्रयोगः ।
स्मृदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरात्मनेपदित्वमेव अत
उक्तं प्रायश्च इति क्यङन्ता हंसायाद्याः यङन्ता बोभूयाद्याः
ङानुबन्धाः शीङाद्याः रुचादिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव
साकाङ्क्षाः परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः ।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधा
दर्शयति ।

विभक्तिश्चैव धात्वंशसहितः कृदिति क्रमान् ।

चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः कादिभिः पञ्चधा यवा ॥

धात्वंशः सन् क्यचादिः । वत्सकोऽश्वक इत्यादौ दया-
कुत्साद्यर्थकस्य कादेः अजा ब्राह्मणी श्वश्रुरित्यादौ स्त्रीत्वा-
द्यर्थकटावादेश्व तद्वितत्वोपगमे चतुर्विध एव प्रत्ययस्तदनुपगमे
तु पञ्चविध एव अतएवाश्वकभार्य इत्यादौ पुंवद्भावस्तद्वित-
क्तोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवमौपगव इत्यादाविव पटौ-
त्यादौ नीत्वादिरिति कालापाः ।

प्रत्ययेषु विभक्तिं ज्ञप्स्यति विभजते च ।

संख्यात्वाप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः ।

ऋषिः किमिति हिंसा प्रोक्ता सुपतिङौ भुञ्जि भेदतः ॥

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा
विभक्तिः सुपतिङ इति भेदतो द्विविधा एकत्वत्वाद्यवच्छिन्न-
शक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः प्रत्ययश्च त्वजादिर्न संख्याशक्त
इति त्रयोर्थ्युदासः ।

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे
प्रमाणं तद्वान्यथा निर्वर्ति ॥

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने ।

समर्थः सोऽयं वा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते ॥

यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः स वा विभक्तिरित्युच्यते घटमित्यादौ सुपा कर्मत्वं घटीयमित्यादिरिव पचतीत्यादौ तिङापि कृतिः पाकीयित्यादि-
रुद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते न तु प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशक्तित्वेन
शब्दे सामर्थ्यात् न हि दाक्षिरित्यादितोऽपत्यं दक्षस्येत्यादि-
रुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि किन्तु दक्षापत्यत्वाद्यव-
च्छिन्ने धर्मिण्येव सुवर्थकत्वादेः अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्रस्य
चेत्यादादिव दाक्षिण्येव चेत्यादावप्यपत्यादिधर्मिकस्य दक्ष-
चैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्यस्य दूर्वारतापत्तेः प्रथमाप्य-
भेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव न
चेदेवं नीलो घट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य
पूर्वमप्रतीती महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्वकत्वहान्यापत्तिरती
न तस्यामव्याप्तिः ।

विभक्तयोः सुपं लक्षयति विभजते च ।

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्यान्वयधीहितवः सुपः ।

प्रथमादिप्रमेदेन ताच्च सप्तविधा मताः ॥

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप
उच्यन्ते ताः प्रथमाद्वितीयादिप्रमेदेन सप्तविधाः तिङस्तु स्वार्थ-
भावनान्वयित्वेन स्वार्थसंख्यामवबोधयन्ति न तु स्वप्रकृत्यर्थ
इति तासां व्युदासः ।

सुपसु प्रथमां लक्षयति ।

तादात्म्यमिदं स्वार्थे वा प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।

न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्यते ॥

या विभक्तिस्तादात्म्यमिदं स्वार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न

स्वरूपयोग्या सा प्रथमा द्वितीयादयः स्वार्थे कर्मत्वाद्दौ प्रकृत्यर्थ-
स्वान्वयबोधं प्रति समर्थाः प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्या
तादृशि तादात्म्ये । तथान्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यमभिन्ने तथा
प्रथमाया द्विवचनम् औ द्वितीयाया पुनः औट् इति न तन्ना-
व्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ।

यदि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्य-
त्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिषट्क-
कृत्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रामाणिकः यदि वा धृतिः
स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्व-
बोधिका तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवो वा स्यादतोऽन्यथा
निर्वर्ति ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य तिङ्गर्थस्यान्वयं प्रति ।

यदन्तनामणोऽयत्वं यन्त्वं सन् मायवा तथा ॥

धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्गर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोप-
स्थाप्यत्वं तन्त्वं तादृशी सुप् वा प्रथमा यजेतेत्यादौ तिङ्गर्थ-
स्योपसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु
केवलस्य अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः
चैत्रचौ स्त इत्यादौ च इन्हेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योप-
स्थापनाच्च व्यभिचारः ।

द्वितीयादिभिभक्तिषट्कं संचेपार्थमेकग्रन्थे निर्वर्ति ।

धातुमेदानुपादाय तदर्थे कर्मतादिकान् ।

बोधयन्त्यो द्वितीयाया निर्वक्तव्या विभक्तयः ।

धातुमेदाः पचाद्याः तथा च तिङन्तपचधातूपस्थाप्यपाक-
धर्मिककर्मत्वानुभवांनुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयाया लक्षणं
चौरस्य हिनस्तीत्यत्र तिङन्तधात्वर्थे कर्मतादिप्रतिपादिकापि
पष्टी न पाके तण्डुलस्य पाचका इत्यादौ पाके तादृश्यपि न

तिवन्तपच्यर्थे ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः पाकादौ कर्मत्वाद्य-
ननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वाद्याश्रयिः काष्ठे न
पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका न तु कर्मत्वस्य पठौ
स्त इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं न
क्षतिकरम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधिरसाङ्कर्यात् प्रकृत्यर्थसुख्य-
विशेष्यकान्वयबोधानर्जकत्वे सतीति वा वक्तव्यम् । अधिक-
मभिहितं प्राक् पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप्सजा-
तीयत्वं तृतीयात्वं शताय परिक्रोणातीत्यादौ धात्वर्थे करणत्व-
बोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न पच्यर्थे तथा परिक्रीकरणतायामेव
तद्विधानात् काष्ठात् पचनमित्यादौ तु पञ्चमौ न करणत्वस्य
बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां तदनु-
शासनात् । ददात्यर्थधर्मिकं सम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं
चतुर्थीत्वं दास्या मालां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानु-
भाविकापि तृतीया न ददात्यर्थे दानधातुर्थीग एव सम्प्रदान-
तायां दानोऽनाचार इत्यनेन तृतीयानुशासनात् । रीतिरुक्तैव ।
सम्प्रदानत्वशक्ता सुचतुर्थीति तु न युक्तं सम्प्रदानत्वाद्य-
पेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः शक्तिमत्त्वादनुशिष्टेर्मत्-
सरादिपद इव निरुद्धलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः पतधात्वर्थ-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं
पञ्चमोत्वं तले पतस्तरुं त्यजतीत्यादौ वस्तुगत्य पत्यर्थे विभा-
गस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्या एव
पत्यर्थतावच्छेदकत्वात् नरकं पतित इत्यादौ भोगवच्छिन्नस्य
दुरितस्य पत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते
परन्त्वाधेयत्वं तिबन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधास्वरूपयो-
ग्यत्वे सति प्रथमान्यं सुप्त्वं षष्ठीत्वं धनं करिण विप्राय
पात्रात् काश्या ददात्यसावित्यत्र द्वितीयादिददात्यर्थे स्वार्था-

अथ बोधकतया तत्स्वरूपयोग्य एव प्रथमा तु तदयोग्यापि
प्रथमेव धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिष्ठ-
न्तस्य दाधातोरेथं येनासम्भवः हि नस्त्यर्थं हि साधर्मिकस्वार्थ-
कर्मत्वानुभावकसुप्तजातीयत्वं वा 'चौर' ज्वरयतीत्यादौ
हि सायां कर्मत्वबोधिकापि द्वितीया न हि नस्त्युपस्थाप्यायां
दण्डेन हि नस्त्योत्यादौ तादृश्यामपि हि सायां कारणत्वादेर्बोध-
कस्तदतोयादिर्न तु कर्मत्वस्य । सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता
सुप् षष्ठो ग्रामं गच्छति पटं ददातीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेद-
क्रोभूते सयोगस्वत्वादौ द्वितीयया धेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि
वदन्ति । पचधात्वर्थताच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकस्वार्थाधेयत्व-
बोधानुकूलसुप्तजातीयत्वं सप्तमीत्वं शाकसुपयोः पाचक
इत्यादौ द्विवचनस्य लक्ष्यत्वादि पूर्ववत् अधिकरणतायामाधेयत्वे
वा शक्ता सुप् सप्तमी ग्राममध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं
बोधयन्त्यपि द्वितीयादिर्न तत्र शक्ता ग्रामाय गच्छतीत्यादौ
कर्मत्वादिव्येव चतुर्थ्यादिः । एतद्धर्मिकस्वार्थाधिकरणत्वा-
न्वयमाधकसुप्तमानानुपूर्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति ।
स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् एवममादित्रिकान्यतमत्वा-
दिना द्वितीयात्वादिकं निर्वाच्यमित्यप्याहु रिति कृतं विस्तरेण ।

क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यत्रापि सुपं विभजते ।

कारकार्येतरार्था च सुप् विधा च विभज्यते ।

धात्वर्थेऽपि प्रकारो यः सुवर्थः सोऽत्र कारणम् ॥

तुल्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि
सुपो विभागः तत्र यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारोभूय
भासक्रेयः सुवर्थः स तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् ।
तद्वात् पतति व्याप्रात् विभेति इत्यादौ ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय
क्रुध्यतीत्यादौ दाक्षेणं हिनस्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थास्यां

पचति शक्ती भासते इत्यादौ ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ
 चैत्रेण प्रच्यते घटेन भूयते इत्यादौ च पतंप्रवृत्तिधात्वर्थे पत-
 नादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारोभूय भासते इति
 तत्तद्वातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमन्तो-
 धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते
 यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुवर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः
 स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते तेन वृक्षात् पतती-
 त्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकव्यव-
 हारः । स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारोभूतोऽपि स्तोका-
 दिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात् द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गव-
 दानुशासनिक्येव स्तोकपाचक इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरि-
 काण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे
 प्रकारोभूय भासते तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धो
 न कारकं न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः ।
 अतएव क्रियाप्रकारोभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृ-
 कर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इत्यत इति शाब्दिकाः स्मरन्ति ।
 शेषः कारकादवशिष्टः सम्बन्धः कारकादन्य इत्यपि पठन्ति ।
 रजकस्य वस्त्रं दंदातीत्यादौ च परिष्कार्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धो
 वस्त्रादावेव षष्ठ्यानुभाव्यते तण्डुलस्य पाचकः मैत्रस्य भोक्तव्य
 मित्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वोदिकं कारकमेव धात्वर्थे पचनादौ
 कृत्योगे कर्तृकर्मणोः षष्ठ्यानुशिष्टः गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां
 प्रति कुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारीमुख-
 मण्डलः सा लक्ष्मीरुवकुर्वते यया परेषामित्यादावपि मातुः
 स्मरति शीरस्य क्षिप्तं जलस्योपस्त्रुवते इत्यादाविव क्रिया-
 विशेषयोगे कारकावैव षष्ठी प्रयोगद्वया प्रत्यनूपेक्षः कर्तृतेः
 कर्मस्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठीविधे रक्तस्यत्वात् न हि गुरुद्वय

‘प्रतिक्रोतीत्यादित इवोक्तवाक्येभ्यो गुर्वादिकर्मकत्वं’ प्रति-
कारादिक्रियायां नावगम्यते । अतएव सामान्यवत्त्वे सति
वाङ्मन्त्रणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनासत्वेऽपि सति सप्तम्याः
सामानाधिकरण्यमर्थश्चिन्तामणौ चिन्तितः । दण्डेन घटः
भूतले पट इत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं
धात्वर्थान्वितत्वात् अतएव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपट
इत्यादिर्न समासः कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना
तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् मम प्रतिभाति रोचिके स्फुरतीत्यादौ
प्रतिभानादिक्रियायामस्मदादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम्
अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनौयम् ।

कारकं विभजते ।

अपादानसम्पादनकरणाधारकमंगलम् ।

कर्तुं मेदतः बोधा कारकं परिकीर्तितम् ॥

अपादानादानां भेदे वैधर्म्यमपादानत्वादि तत्प्रयुक्तः कार-
कस्य षड्विधत्वव्यवहारः ।

तत्रापादनत्वं लक्षयति ।

क्रियाधर्मिणि सः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया ।

अनुभावः कारकत्वात्पादानत्वसंज्ञकम् ॥

क्रिया धर्म्यः तत्रच यद्वातूपस्याप्ययादृशार्थे विग्रह-
वाक्यस्य पञ्चम्या यः स्वार्थानुभावायितुं शक्यः स तद्वातूप-
स्याप्ययादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते वृक्षात् पतित इत्यतो
वृक्षाधिकविभागानुकूल पतनकर्त्तव्यत्वबुद्धौ धातूपस्याप्य-
पतने पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकार-
इति षष्ठ्या तत्रापादानत्वम् । न च वृक्षादिव स्मृतात् पति-
तत्वेन इत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्च-
म्यार्थ इति तदप्यपादानत्वं स्यात् इष्टत्वात् वस्तुतः परसम-

वेतत्वं च पञ्चम्यर्थं तथा सति द्रव्यान्वयसमवेतस्य पतनस्य
 प्रसिद्धा द्रव्यात् पतति खग इत्यादेरयोग्यतापत्तेः प्रवृत्त
 स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य
 सामानाधिकरणानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्यस्य
 व्युत्पन्नत्वात् तादृशप्रयोगः चैत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाभि-
 करणनिष्ठं यत् चैत्रविभागानुकूलं पतनं तस्य चैत्रे वाधात्
 स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुत्-
 पश्यामः । प्रासीदमारुह्य प्रेक्षक इत्याद्यर्थे तु प्रासादात्
 प्रेक्षक इत्यादिवाक्यं न विग्रहस्तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादि-
 शब्दानामसमासत्वादतस्तद्विविष्टपञ्चम्यर्थे आरोहणानन्त-
 र्यादौ नातिप्रसङ्गः अपादानशब्दस्तु तत्तत्कर्मानधिकरणत्वे
 सति तत्तत्कर्मजन्यविभागान्नये शक्त इति न तत्र तदव्यवहारः ।
 तरुकर्मकस्यामः एव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्मवद-
 पादानं तरुर्भवत्येव धात्वर्थतानवच्छेदकोभूतएव विभागे
 पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्वजतोत्यादिको न प्रयोगः त्यजेर्वि-
 भागावच्छिन्नक्रियावाचित्वात् वृत्तादप्येतोत्यादावपि लक्षणया
 पतनमेव धात्वर्थः विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे वृत्तं
 त्यजति जहातीत्यादिवत् वृत्तमप्येतोत्यपि प्रमाणमेव पतित्तु न
 विभागावच्छिन्नं स्यादमभिधत्ते किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं
 गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्येवच्छिन्नं वा वृत्ताच्चलतोत्यादिवच्च
 वृत्तात् स्यादते इत्यपि प्रयोगो भवत्येव चलिस्त्वोर्ध्वेरेष्य-
 कर्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्योविशिष्टत्वात् । यस्तु तरुं त्यज-
 तोत्यत्र विभागे धात्वर्थः क्रियाजन्यविभासत्वेनापादानत्वमित्य-
 धात्वर्थस्यावच्छेदकोभूतफलत्वेन कर्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्मत्व-
 योर्विभक्तिप्रसङ्गो कर्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका विनीत्यैव प्र-
 र्तते न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी तथैव साक्षात्त्वज्ञा

प्रापदानसंज्ञदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तुं ह्यभयसम्प्राप्तौ
 प्ररमेव अवर्तते इत्यनुप्रासनादिति तच्चिन्त्यं । हृत्ताद्विभजते
 खम इत्यत्रावधित्वमवधिता निरूपकत्वं वा धात्वर्थेऽन्वितं
 पञ्चम्या प्रतिपाद्यते तेन हृत्तनिष्ठावधिताकविभागवान् खग
 इत्याकारकस्तत्र बोधः स्वप्रतियोगिक संयोगस्येव स्वावधिक-
 विभागस्यापि स्वस्मिन्नसत्त्वादेव स्वस्माद्विभजते इत्यादिको न
 प्रयोग इत्युक्तायाम् अवधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः पदार्था-
 न्तरं वा इत्यन्यदेतत् । व्याघ्रात् विभेति तस्यैतोत्यादौ हेतुत्वं
 जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्य-
 वसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तन एव वान्वितं तथाच
 व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुक-
 त्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तनवानिति वा तत्र बोधः । पापा-
 च्चिवर्तते अधर्माद्विरमतोत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः तत्र प्रक-
 त्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थेऽन्यत्वेनान्वयः
 तेन प्रापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः तत्र
 विषयत्वं पञ्चम्यर्थः तथाच पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थ इत्यन्ये ।
 रणात् पराजयते इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु
 द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः
 कृत्यसाध्यत्वधोप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु
 विशेष्यत्वं तच्च धात्वर्थेकदेशे बुद्धावन्वितं तेन रणधर्मिक स्वक-
 त्यसाध्यत्वधोप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि
 वदन्ति । शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभेवहेतुव्यापारः
 पराजेरर्थ इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः
 कर्मत्वमेव । पापात् जुगुप्सते इत्यत्र गर्हापूर्वकनिवृत्ति-
 गुणशालीत्यर्थः सुप्तो विषयित्वं तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि-
 तया च धात्वर्थकगर्हाप्रयुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानित्याकार-

बोधः । वल्मीकायात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येत्यत्र
 भातीरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं
 वा प्रत्याख्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुव इति सूत्रेणाधिकरणस्यैवा-
 पादानत्वोद्देशात् । एवञ्च वल्मीकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाशन-
 वदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः । वल्मीकः
 सातपो मेघः आखण्डलः शक्रः । वल्मीकाग्रे आविर्भवति
 इत्यादौ च प्रकाशपर्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवितरर्थ
 इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम् । धर्मादुत्पद्यते
 सुखं दण्डात् जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसमय-
 ध्वंसानधिकरणनप्रयसम्बन्धरूपस्तत्तत्प्रमयवृत्तिध्वंसप्रतियो-
 गिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्प्रमयसम्बन्धरूप एव वा उत्पादः
 प्रत्याख्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्मजन्यो यः स्वाधि-
 करणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् मुखम् इत्या-
 कारस्तत्र बोधः ।

वार्त्तिककृतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगिता-
 रूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङ्र्थस्य वर्त्तमानादि-
 कालस्यावच्छेद्यता सम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिको
 न प्रयोगः । किन्तु उत्पत्त्यत इत्यादिस्तत्र भविष्यत्कालाव-
 च्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालाव-
 च्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादावपि
 प्रतियोगित्वपर्यवसितायां प्रीप्तौ लडादिना वर्त्तमानादि-
 कालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते न तु वर्त्तमानत्वादिकं नाशप्रति-
 योगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशं प्राप्नोति नष्टो नाशं
 प्राप्स्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तिः । वर्त्तमानं भवि-
 कावृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विच्छे-
 च सत्त्वत् नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति

‘योगित्वं’ स्वार्थं न वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङो बोध्यते
 तेन भावि नश्यति नष्टो नश्यतीत्यादिको न प्रयोगः सम्यत्त्वादि-
 कालावच्छेदस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात् । यत्तु
 नश्यति नश्यति ननाशित्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना
 भाविन्यतोता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङर्थः तथाच
 वर्त्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ
 भाव्युत्पत्तिकस्य न नष्टादौ अतो भावी नश्यतीत्यादिको न
 प्रयोग इति दोषितिकदुक्तं तत्र युक्तं कथितक्रमेणैव साम-
 ख्ये लडादेरुत्पत्तावपि ह्रस्वन्तरकल्पने गौरवात् अतएव
 ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्वापरकालावच्छेदव्यव-
 प्रवादोऽपि पञ्चधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते । नचैवं
 प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्माद्यजन्यत्वात् धर्मादुत्पद्यते
 सुखमित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपा-
 यामप्युत्पत्तौ धर्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य
 मतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्माद्यजन्यत्वेऽपि
 तदवानत्वोपगमेन पञ्चमामस्यने प्रागभावप्रतियोगित्व-
 रूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादिति प्राहुः कूपादभ्यं
 वारयति विषाडालं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्मिक-
 निवृत्त्यनुकूलव्यापारो वारणं तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपा-
 दिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याख्यते किय
 च पतनभोजनादिविशेषतो ग्राह्या तथा चान्धनिष्ठायाः
 पतनधर्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्मिक
 विषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकसूत्रं बोधः
 तथाध्वनिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थबोधारा कूपे मा पत
 ध्वनिं मा भुञ्जे इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव । यत्तु
 पतनादिभक्तिनूलापारो वारणं तदेकदेशे च पतनादा-

वन्मादेराधेयत्वेन कूपादेः कर्मत्वेनान्वयादन्वनिष्ठस्य कूप-
कर्मकपतनस्य प्रतिकूलव्यापारवानित्यादिरूपः कूपादन्व-
वारयतीत्यादितो बोध इति तत्तुच्छं तादृशपतनस्याप्रसिद्ध-
स्थले तथाविधवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः परस्वेभ्यः पाणिं निवा-
रयतीत्यत्रानयनधर्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवारणं तद-
न्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्वादेश प्रकार-
त्वेनान्वयः तादृशव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव । स्वाङ्गाहाणं
वारयतीत्यत्र च यद्यपि बाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरो-
धिव्यापारो नाथः तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धे तथापि बाण-
संयोगाभावनिष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापारः
तथाच संयोगाभावनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारणं
तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य बाणाप्रतिगोचि-
त्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्ति-
स्यान्वयः कार्यभावाद् इव तन्निष्ठे अधिकरणविशेषवृत्तित्वेऽपि
प्रतिशब्दकस्य प्रयोजकत्वात् अतएव मणिः काष्ठे दाहा-
भावस्य प्रयोजकः नतु पाथमोत्यादिकः मार्बलौकिकव्यव-
हार इति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयो-
जकत्वं बाणापमरणादिव्यापारस्य नासिद्धम् । दण्डात्
घट इत्यादी पञ्चम्यर्थेऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं धात्व-
र्थानन्वयित्वात् अतएव दण्डघट इत्यादिकस्तत्र न प्रयोग
इत्युच्यते ।

सम्प्रदानत्वं लक्षयति ।

गत्यादिभिन्ने धालये चतुर्थी विग्रहस्या ।

यः स्वार्थो बोधनीयस्तु सम्प्रदानत्वमीरितम् ।

गत्यादिभिन्ने यद्वातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्य
चतुर्थी यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्वातूपस्थाप्यताद-

शक्तियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनस्ये-
त्यादौ ददातेः स्वत्वजनकस्यागोऽर्थं स्तन्निविष्टे च स्वत्वे
ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते
इति । तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मण-
निरूपितं वा यदनवृत्तिः स्वत्वं तज्जनकस्याग इत्येवं तत्र
प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकोभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादे-
र्दानकर्तृत्वात् । नचैवं पशुकामनया यागकरणदशायां
चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगोपपत्तिस्तादृशयागस्य
वैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं
सत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे सत्वध्वंसेऽपि
हेतुयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वं-
सस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । ग्रामाय
इत्यादौ विग्रहस्यचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न
यादिभिन्ने वृत्ताय संचक इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या
लोपनीयोऽपि सम्बर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्येति
न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्य-
स्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्र-
दानमित्यादिको न प्रयोगः ।

न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः सप्त विप्तागमा-
धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रति-
ग्रह एव चेत्यादि मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपाद-
नादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्म-
णस्य नतु ममेत्यादिसकजनीनप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणत्वात्
दानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च । अतएव विदेशस्य
प्राप्त्यसिद्धस्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्यले-
पददायत्वेन तज्जनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते, अन्यथा

तैरिव उदासीनैरपि दानस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यद्ये-
 ष्टनियोगे च प्रत्यवायी न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्व-
 सिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न स्वत्वा बाह्यमुप-
 फलमित्यादिस्मृतैः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषः प्रति-
 हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् यन्म-
 नाध्यापनप्रतिग्रहेर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादि श्रुत्या प्राप्नुक्त-
 स्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनक-
 व्यापारस्यैवाज्जन्मपदार्थत्वात् । दासाय भक्ष्यं ददाति भृत-
 काय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्वान्न प्रतिपाद-
 यन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैध-
 त्वात् । यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्यागो दानं
 मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तु स्वर्गमात्रं
 प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्
 उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्यागो नतु तत्र स्वत्वजनत्व-
 स्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तत्र युक्तं लाघवेन स्वत्वजनक-
 त्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् । तिलानस्मै प्रतियच्छति तुर-
 गमस्मै विक्रीणीत इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव
 प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि
 मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकश्च न क्रूण्यं
 पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात् । अट्टधार्थं दत्तस्यैव
 च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा
 तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः ।

मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं
 धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिला तु प्रकाशत
 इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथाच मैत्राजिभ्या
 भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छया विषयतावाञ्च मोदक इत्याकारकस्या

.बोधः । गुरवे गां धारयते इत्यत्र घृडा गृहावस्थितिर्हि-
 तीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं
 सम्बन्धित्यमुपपत्त्याप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहा-
 वस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धातूत्तरणिचा
 व्यापारबोधनादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु धारेकसमण
 इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे
 गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दधत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः
 तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः
 पश्चाच्छोध्यत्वे नाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च द्रव्यमृणमित्याहुः । पुत्राय
 राध्यति पत्रायेच्चत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च
 दैवे सुवर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं
 तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वे-
 नाभ्युपगमः शृणोतिरर्थस्तत्र गोविशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने
 गुरुरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरुर्द्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्यु-
 पगच्छतीत्येवं तत्र बोधः । श्रोत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षा-
 नुकूलव्यापारलक्षणं प्रोक्ताह्वनं गृणान्तरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे
 श्रोत्रादेरन्वयस्तेन श्रोत्रनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारक-
 स्तत्र बोधः । चैत्राय कुप्यति क्रुद्धातीत्यादौ धात्वर्थं सक्तः
 द्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्र-
 विषयकोत्पन्नद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न
 युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थं पुत्र इत्यस्यान्वयो
 नतु धात्वर्थः । पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकतौ सुपा
 पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा
 'पटे कुप्या तन्तुनिर्माणाटमायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः
 इत्यपि वदन्ति । मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टावरणं द्वोहस्तेन
 मित्रस्य द्विष्टां चरतीत्यर्थः । मित्रायैर्यतीत्यत्रानिष्टानुपे-

अथमीर्या तथाच शिथ्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्राया-
 मयतीत्यत्र असूया गुणहेषस्तेन पुत्रस्य गुणं हेष्टीत्याकारस्तत्र
 बोधः । मित्रं द्रुह्यति शिथ्यमीर्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात्
 द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते । कोप-
 पूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं
 द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः ।
 सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वैव नतु सम्प्रदानता
 अतएव शिथ्यस्याभिक्रोडा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ कृत्यांगि
 कर्मणि षष्ठेऽपि प्रमाणम् ।

करणत्वं लक्षयति ।

योऽर्थो विकरणाक्तस्य धातोरर्थे तृतीयया ।

बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते ॥

सविकरणस्य यदुधातोरुपस्थाप्ययादृशार्थतृतीयया यादृशः
 स्वार्थेऽनुभाव्यते स तद्भातूपस्थाप्ययादृशैक्रियायाः करणसंज्ञकं
 कारकमुच्यते । दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ
 धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि ज्ञानादौ
 च घटत्वादेः प्रकारित्वादिकं तृतीयया बोध्यते तदेव तत्र
 करणत्वं चैत्रेण पक्कमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि
 कर्तृत्वं न विकरणाक्तस्य हस्तेन कृण्वतीत्यादौ विकरणाक्त-
 भिक्रोऽपि रुधादिधातुर्विकरणाक्तं एव घृतेनात्ति जुहोतीत्या-
 दौर्वापि लुप्तमेव प्रतिसन्धीयमानविकरणमस्तीति मतेनेदं
 नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्यावृत्तिः करणशब्दस्तु व्यापार-
 प्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगेन
 अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुभवादिः
 संस्कारादिना स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः शरीरात्मप्रभृतयस्तु
 ज्ञानादौ तादात्म्येनैव अतो न तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः ।

आवण्येऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सम्बन्धेन
 श्रोत्रं करणं स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव वहिरिन्द्रियाणां
 प्रवृत्तेः शब्दसामान्याभावस्य आवणत्वविरहेऽपि प्रवृत्तिर्भावात्
 श्रोत्रमनसोः संयोग एव वा तत्र व्यापारः ज्ञानस्य धारावहन-
 स्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्या-
 सत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात् फलायोगव्यवच्छिन्नं
 फलोपधायकं वा कारणमेव करणं ज्ञानादावात्मादेः कर-
 णत्वस्येष्टत्वात् उपधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकारणत्वाद्युपाधेरसा-
 ङ्कर्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादत एवात्मानमात्मना वेक्षि
 मृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिकः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः
 कारकविभक्तयो भवन्तीत्यपि प्रवाद इत्यन्ये । पशुना रुद्रं
 यजेत इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः करणं कर्म यजेः
 कर्म च मम्पदानमित्यनुशासनात् कर्मत्वादावपि तृतीयादेः
 साधुत्वात् । एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमिति वृद्धाः ।
 पायसेन द्विष्णुं यजेत इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरे ।
 दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं परन्तु तत्र कारकं
 क्रियानन्वयित्वात् ।

अधिकरणत्वं लक्षयति ।

यत्क्रियायां यादृशार्थः सप्तम्या विग्रह्यया ।

बोध्यस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम् ॥

क्रिया धात्वर्थस्तथाच यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थं विग्रह-
 स्तथा सप्तम्या यः यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्वातूपस्थाप्यता-
 दृशक्रियायामधिकरणत्वं नाम कारकम् । ग्रामे गन्तेत्यत्र
 धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा
 सप्तम्यानुभाव्यते इति तदेव तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधि-
 करणत्वकारकम् अतएव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः ।

यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं
 बाधितं कालिकादिना तद्वृत्तित्वस्यातिप्रसक्तं अग्रे गच्छ-
 तोत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि ग्रामे गच्छत्ययं न तु गृहादावित्या-
 दनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम् ।
 यस्तु संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे सम-
 वायेनैव ग्रामवृत्तित्वसत्त्वात्तासङ्गतिरिति तत्र ग्रामादेर्धात्वर्थ-
 तावच्छेदकौभूतफलान्वयित्वेन कर्मात्तापत्त्या ग्रामं गच्छतोत्येव
 नियमतः प्रयोगापत्तेः । विक्लित्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन
 तस्यामिव तन्निविष्टविक्लितावपि समवायादिना स्यास्यादि-
 वृत्तित्वासम्भवेन स्यास्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रती-
 काराच्च तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्लितित्वादिति ।
 घटत्वं घटे भासत इत्यत्र विषयतापर्यवसन्ने भासने घटनिष्ठं
 विशेष्यत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाव्यत इति तत्रापि
 तदेवाधिकरणतानामकं कारकम् । ज्ञाने घटत्वं भासत
 इत्यादौ निरूपितत्वंमपि । घटे पटत्वं जानातोत्यादौ तु विशे-
 यतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्तादृष्येण प्रमा-
 स्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्व
 एवावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन । यथाच सुबर्धयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न
 क्षतिस्तथा वक्ष्यते । अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकान्तु न
 सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मनस्तदधिकरणतापत्तेः वृत्तिनियमाकः
 सम्बन्धस्तथेत्यपि न कुण्डादौ वदेरादेरिव वदरादावपि कुण्डा-
 देरधिकरणतापत्तेर्हृत्तिनियामकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे
 पर्यवसानाच्च नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वं तु स्वन्यायेना-
 धिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वे न परस्परान्वयप्रसङ्गात् पर-
 स्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमैवाधिकरणत्वं तृच्च नैकं सर्वस्य
 सर्वाधिकरणातापत्तेः किन्त्याधेयताभेदेन नानैव प्रतीत्यनु-

गमस्तु रूपादिना रूपादेरिवाधिकरणतात्वे नैवावच्छेदेन तस्य न चैकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं रूपत्वेन नौलस्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । अतएव तद्गुणपरस्योः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव अन्यथा तद्गुणपत्वे न तद्रसस्याधिकरणं घट इत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

कर्मत्वकारकं लक्षयति ।

यगन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्येऽनुभाव्यते ।

यवासी कर्मता गाम कारकं कर्तृतेतरः ॥

यगन्तस्य यदुधातोरुत्तरस्थितिङा यत्र स्वार्ये तदीयो यादृगोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्तृताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । ग्रामो गम्यते इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङपदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो न तु त्यजत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बाधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव तत्र गतिक्रियायाः कर्मत्वं न तु विभागादिः तेन तरोऽस्याग्निनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः गम्यते इत्यत्र स्वयमेवेत्यादौ कर्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्यं पि न तत् कर्तृताभिन्नमिति तदव्युदासः । ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् तिङर्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्याश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात् । अतएव चैत्रो गामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः नृनापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिक-

स्वसम्बन्धेनैव साक्षात्तया द्वितीयास्तस्य चैत्रीयत्वविशिष्ट-
संयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वाभयसम्बन्धेनैव क्रियाया-
मन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेनैव बाधित-
त्वात् ।

यत्तु फलमिव क्रियायामश्वितं परसमवेतत्वमपि कर्म-
तावाचि प्रत्ययस्यार्थः परत्वञ्च तिङ्ङा स्वार्थफलान्श्विप्रति-
योगिकं द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते तथाच
चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तत्त्व-
न्यसंयोगस्यासम्भवात् चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः ।
एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधात् चैत्रचैत्रं गच्छतीत्या-
दिरपि । चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य
ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोग स्तद्वान्
ग्राम इत्यन्वयबोधने न किञ्चित् बाधकमिति प्राचैरुक्तं
तत्र युक्तं, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङ्ङस्य धात्वर्थविशेषत्व-
नियमेन तिङ्ङर्थपरसमवेतत्वादर्थाल्लेख्यतादावन्वयायोगात् प्रथ-
मान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्वप्रत्ययार्थे तिङ्ङर्थ-
वाच्यस्य दृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात् चैत्रेण गम्यते द्रव्यं
द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रति-
सिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेः । नभ्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्व-
वाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथाच चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङ्ङर्थ-
भेदस्य सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन धात्वर्थविशेषत्वात् प्रति-
योगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वात्
व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः, चैत्रकर्तृकसममनाश्रयवृत्तिभेद-
प्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात्, चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्राति-
योगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधि-
करण्यासम्बन्धेन धात्वर्थगतापन्वयान् तादृशगतचैत्रे बाधकचैत्रं

गच्छति चेत् इत्यादिको न प्रयोगः प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्ति-
धर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतो-
त्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति
प्रागुक्तचिन्त्यम् ।

तृत्तं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः
द्वितीयायास्तु विभागस्ते न तृत्तावधिकविभागवती या विभागाव-
च्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः तृत्तावधिक-
विभागवत्वञ्च जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां
ग्राह्यमतः खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति
खग इत्यादिको न प्रयोगः । खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः
प्रागुक्तरीत्या निरसनोपः ।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं
धात्वर्थस्थजिगम्योः पेर्याद्यत्वेऽपि न क्षतिः । गत्यर्थक्रियायां
संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्म-
प्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तत् त्वजतीत्यादौ संयोगस्य तत् गच्छतो-
त्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभि-
व्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिवोध्यताव्युत्पत्ते-
रभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथात्तिप्रसङ्गात् । नचैवं स्पन्दो न स्पन्द
इत्यादेरिव त्यागो न गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षता-
पक्षिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वय-
योग्यतासम्भवात् द्वितीयासाक्षाद्वतुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च
धातूनां सकर्मकत्वव्यवदेशो न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्व-
प्रसङ्गः प्राप्रभृतावव्यासत्वात् । स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या
एव द्वितीयाया अपि साधुत्वात् । एवञ्च ग्रामं गच्छति तत्
त्यजतीत्यादौ , 'ग्रामसंयोगजनक्रियावास्तत्त्वविभागजनक-
क्रियात्वानित्याकाङ्क्षक एव बोधो न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगा-

वच्छिन्नक्रियावांस्तद्विभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्या-
कारकः संयोगविभागयोरुभयबाभानस्य नीलघटजनकघट-
जनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभव-
बाधितत्वाच्चेत्याहुः ।

परि तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्य-
जनकभावस्तु वाक्यार्थमर्थ्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यव-
च्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च
नैकमात्रे गमिप्रयोगः । पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव
विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातो-
रेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः इयांस्तु विशेषो यस्तत्र सूरशशि-
नोर्मिथौ नान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं
गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तद-
न्वितस्य संयोगस्य क्रियाग्रामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको
वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः तरु-
त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य
धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियाग्रामन्वयात् तरुवृत्तिस्तद-
वधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः
संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धे नैव
प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थ-
फलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मक-
त्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगा-
वच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डु-
लस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यते एव अतएव
स्वतन्त्राः परमाणवः पचन्ते इति किरणावस्थामाचोष्याः ।
अोदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र

क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । त्वं
 छिनत्तोत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिवाभागावच्छिन्नक्रिया छिदे-
 रर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्थावयववृत्तित्वसम्बन्धेन
 तृणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजत इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्न-
 समन्वकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतो विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च
 पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः
 पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्धानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजन-
 केच्छापर्थ्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन
 तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजत इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्न-
 त्वेन शब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते
 पूजयतोत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्ट-
 योगैरिवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन
 पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्धानित्वेन
 तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाहो ज्ञानप्रभेदो येयं
 भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावात्
 तत्र पितरं यजत इत्यादिकः प्रयोगः । परमात्मानमुपास्ते
 इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेशितुः
 प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । घृतं जुहोतीत्यादौ वज्राधि-
 करणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया • जुधातोर्थः प्रीत्ये च
 पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्याधिकरणकस्य घृतवृत्ति-
 पतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च
 क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युजोकरणादिर्देवं । अतएव
 घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव
 वज्रो जुहोतीत्यत्र समस्यत्स्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽ-
 न्वेति वज्रिवृत्तिर्वाविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्ष-
 तापत्तेः, परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिघृतपनं

मन्त्रकरणकमपि नास्मादधिकरणकं वङ्गौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमन्त्रा-
धिकरणकतत् पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न
होमः प्रजापत्येऽपि होमे मानस एव मन्त्रः करणं यद्वा वङ्गि-
संयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकं क्रियैव जुहोतीत्यर्थेन
घृतं जुहोतीत्यत्र वङ्गिसंयोगजनकं यदघृतस्य पतनं तदनु-
कूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः । नचैवं
हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वङ्गादे-
स्तदर्थकर्मतया वङ्गि जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः साक्षात् धात्वर्थ-
तावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादित्यथा गगने
लोष्टमुत्क्षिपतोत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मताया दुर्वा-
रतापत्तेः, ऊर्ध्वसंयोगफलक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपण-
त्वात् नचोत्क्षेपणत्वादिदं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं
प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्म-
त्वाप्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुहाद्वर्थतावच्छेदकीभूत-
वङ्गिः क्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थमकथित-
ञ्चेति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुष्टार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः
स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलोभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं
विक्रयादिदानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुष्टजनकत्वमतस्तत्त्वस्य
स्वीकारो न प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूष्यदाजनन्य-
स्वत्वस्य जनकः स्वीकारः स्वत्वजनकं मूष्यदानमेव वा क्रयस्तत्
फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूष्यदान-
जन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान् ग्रामनिष्ठ इत्यतस्वत्वं तदनुकूलं
मूष्यदाता वेति तत्र बोधः । ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूष्यग्रहण-
जन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः परस्वत्वजनकमूष्यग्रहणमेव
वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूष्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो

यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान् ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूख्य-
ग्रहणवानिति वा तत्र बोधः । मूख्यञ्च पणपुराणादिक्रमेण
राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा मावादीनां
विनिमये त्रिप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाशः द्रव्युक्तमेव ।
नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरक-
भोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः नरकपतित
इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायक-
मेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः
प्रयोगः स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद-
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वाव-
च्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तन्निविष्टे सत्त्वं धनादेराधेयत्वे-
नान्वयः ।

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्तिङर्थो यदि कर्मत्वं तदा
दुहादेर्मूख्यकर्मण्यव्याप्तिः । गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ
गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्वेव-
मन्वये मोचनवह्निःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदक-
फलत्वेऽपि गोणं यत् मोचनरूपं तस्यैव कर्म तिङ्गाद्यैर्बाधनात्
गौणं कर्म दुहादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते इति व्युत्पत्तेरतः
प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वर्ति ।

यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते ।

द्वितीयया स्मारितोऽयं साहा तत्कर्मतोऽर्थे ॥

यत्धातोर्गोदृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाष्यते तद्वा-
च्यं तादृशक्रियायां तत्कर्मत्वं तच्च गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयो-
गात् पयःकर्मभूतेरप्यक्षतं पाकं कुरुते इत्यादौ यत्र प्रकारीभूतमपि
विषयत्वं न यतेरर्थो भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथा-
भूतमपि संबन्धोमित्यादिनां न तदर्थोत्पत्तौ प्रकाशः । धीरं

ब्रह्मन् पयः परिष्कृतं किंत्वादावेव ब्रह्मादिधात्वर्थसंज्ञादेर्हिती-
 यार्थकर्मतायां विशेषत्वम् सुलभं ग्रहणान्नादेर्निष्ठादिगणान्त-
 र्गतत्वेन तदन्तर्धातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् दिवः कर-
 णस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणस्य-
 मपि गौणं कर्मत्वमेव अतएवाद्या दीव्यन्ते द्यूतादावित्यादौ क्रीडा-
 करणतायामिव विहितास्तिष्ठादिकर्मप्रत्ययाः । दुहादयस्तु
 फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव हिकर्मकास्तेन गां
 पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति
 तत्रत्यमोचने गौराधेशत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयः कर्म-
 ताकां यज्ञोत्थितमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोध-
 स्तत्र वह्निःक्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो-
 दाहनमतो धात्वर्थतत्त्वहेदकोभूतं वह्निःक्षरणरूपं फलमादाय
 पयसो मोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम् । एवं
 शिष्यं धर्मं वदति वक्ति ब्रूते उपदिशत्याचष्टे इत्यादौ प्रतिपत्त्य-
 वच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ
 शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या
 शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोध-
 स्तादृशव्यापारो धर्मः सैव्यतामित्यादिको गुर्वाव्यभिलापः ।
 शत्रुं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयत्यर्थः
 तथाच शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकः पराभवस्तत्
 कर्त्तव्येवं तत्र बोधः । पराभवश्च तिरस्कारः । प्रजाः शतं
 दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्ड्यर्थस्तथाच शतय-
 षानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तव्येवं तत्र बोधः । शासनं
 नियन्त्रणम् । सुधां समुद्रं मथ्यातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मथनं
 धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मथनं तत्कर्त्तव्यर्थः ।
 अन्नान्नमास्त्रोद्धनम् । पान्यं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधाना-

च्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथाच पान्यनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनु-
कूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः । अभिधानमिहामभिलाष-
स्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादि प्रश्नः । नृप-
मर्थं प्रार्थयते यच्च ते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थ-
स्तथाच नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः । प्रेरणा
प्रवर्त्तना सा च दीयतामित्याद्यभिलाषरूपा । ग्राममजां
वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन
ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र
बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः । पुत्रं धर्म-
मनुशास्तोत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना तथाच पुत्रनिष्ठस्य
देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । तथाविधो व्यापारः
सम्बद्धां विधिहि सभिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः शाखां ग्राममाकर्ष-
तोत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखा-
गमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः । विकर्षणं नस्त्रीकरणम् ।
ग्रामवरुणद्वि ब्रजमित्यत्र गतिःप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन
गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्य-
न्वयः । वृक्षं फलानि अवचिनोति इत्यत्र क्विदाहेतुर्विवट्टनं
चिनोतेरर्थस्तथाच फलकर्मकच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य विघट्टनं
चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः । उत्तु क्षिपत्यादिकस्तु धातुः
सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः । यदुक्तमभियुक्तेः
दुहिर्वदत्यर्थजिदण्डिमस्थिपृच्छार्थनार्थौ नयनार्थशास्त्रौ । कृषी-
रुधिशिश्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः । तथार्थ-
वृत्ते निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थधीव्यधातुषु । कर्तृत्वं हेतु-
विहितस्यगतेष्वेतेषु कर्मतेतिशाब्दिकस्मृतौगोपान् गमयति
द्विगन् भोजयति गुरन्नुज्ञापयति मिथ्यान् पाठयति सुतान्

प्रापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्व-
 द्वितीयार्थः तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकार-
 स्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिसर्ग गतिः
 चैत्रो ग्रामं भावयति ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्तार्थस्य भवतिः
 स्वार्थविहितव्यन्तस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहितत्व-
 मनुसृतं हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेरेवं वहेरपि । व्यन्तस्य कर्तुः
 कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदीतिस्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं
 भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्तरि कर्मता न तु भक्ष-
 यत्योदनं भृत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुट्टप इत्यादौ
 तु न भोजनं भक्षेरर्थः । वाहयति रथमश्वान् सारथिर्वाहयति
 गोणीं वृषभान् वाहिक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन
 धनिक इत्यादौ स्वचेष्टया वाहकोऽन धनिकादिः । ह्रस्वोस्तु कर्तुः
 कर्मत्वं व्यन्तत्वे स्याद्विभाषया । अभिवादिदृशोरेवमात्मने-
 पद इष्यते इत्यनुशिष्टे हारयति कारयति वा पठं कुविन्देने-
 त्यत्र इव कुविन्दमित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमः
 तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकार-
 यति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पूर्व-
 योरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः ।
 गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः ध्रुवं दर्शयति भार्या
 भार्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ
 सः । अनात्मनेपदस्थले तु प्रत्यानं पथिकं दर्शयति पुत्रेण
 मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् । छात्रे-
 णार्थं निर्णययति चैत्रेण ओदनं खादयति शब्देन शब्दाययति
 दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाहाययतीत्यादौ तु नोपभृते-
 बुद्ध्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि न नीखाद्यादि-
 शब्दायक्रन्दिष्यतिषु क्वचित् । हेतुव्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता

स्थान्तिडादिविति भक्तृहरिवचनान्निधिष्यते । अत्र च क्वचि-
त्तिडादिवितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णायमाणस्तिष्ठति मैत्रेण
पूगं खाद्यमानो ब्रूते इत्यादौ कर्मविहितस्य ज्ञानजादेर्नानुप-
पत्तिरिति वदन्ति । सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तित्वत्तिः पर-
म्परया तदाश्रयत्वञ्च तिडर्थः । घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं
विषयिता वा द्वितीयार्थः ।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थ इत्युक्त-
स्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तत् मन्दं ज्ञानमित्यादितः
संस्काराप्रतीतिर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात्
घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोग-
स्याप्रसङ्गाच्च । अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ-
इति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति
भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां माना-
भावादप्यथा ज्ञातताया इव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पना-
पत्तेः । वज्रिमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको
विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्वतो वज्रिमानित्याद्यनु-
मितावापत्तौ वा पर्वतमनुमिनोमौल्याद्यप्रयोगात् विष-
यतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति ।
घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगं
साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनीत-
चाक्षुषादौ, तादृशप्रयोगात् आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुन-
रन्यो वक्ष्यते । तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यताव-
च्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः
कृतो भूयते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतस्तण्डुलविषयत्वे-
ऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिको न प्रयोगः पाक-
दशायामीदनं करोतीत्यादौ, च द्वितीयायामण्डकूलत्वलक्षणा

तण्डुलादिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात् । वहे-
मानस्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कतिरुच्यते इति तत्रौ-
दनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न
द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपदाद्
यत्कृमात्रप्रतीत्या यत्तत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात् ।

मासांसामहर्णवेषु तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव
फलविधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वत्सेश्वरः सिद्धं
साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते विषयस्तिधा । तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया-
साध्यं फलं सुखमिति तथाच तन्मते तण्डुलपक्त्वदशया-
मोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः ।
मासं जीवति क्रोशं स्वपिति गोदोहं तिष्ठति कुरुन् क्रीडती-
त्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपानुभाव्यते काला-
नामध्वमानानां क्रियाणां नोद्भूतामपि । आधारता ध्रौव्यधातोः
कर्मता स्याद्विभाषयेति स्मृतेः । अतएव मासश्चैत्रेण जीव्यते
जीवित इत्यादौ कर्मतार्थकृतिङादयः तथाच मासाधिकरण-
ताकजीवनवाञ्छैत्रः चेतकटकजीवनाधिकरणतावान् मास
इत्यादि क्रमेण तत्र बोधः । सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु न
ध्रौव्यस्य धातोरर्थेन योगः किन्तु सकर्मकस्य । दिवसं सुप्यते
सुन्दरीभिः क्रोशं तत्र सेनया स्थितमित्यादीं तु द्वितीयया
कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बोध्यते नत्वधिकरणत्वं शय्यामधिशते
अध्यास्ते अधितिष्ठतीत्यादावध्यधिकरणत्वमेव कर्मत्वं द्विती-
यार्थस्तथैव शय्याधिशय्यतेऽधिशयित्त्यादौ कर्मतार्थकयो-
राख्यातकृतोः सम्भवात् ध्रौव्याणामधिशोढामस्यानां कर्मत्व-
मेव तदितिसंस्मरणात् तदाधारत्वम् । अन्नापिशानं कुर्वीत्यादौ
त्वधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते किन्तु कृतेः तज्ज्ञानस्थले
त्वेतस्याधिष्ठातृ कुर्वीत्यादिकमेव प्रमाणं काशौमेनुवसति काश्य-

मूयते इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याय्यते
अनूपधाडो वसतेराधारस्य कर्मतातिदेशात् । गृहेऽनुवस्ते
इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः । शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसते-
निवासार्थकत्वं एव तदाधारस्य कर्मत्वं तत्रैव तदनुशासनादन-
शनार्थकत्वेऽधिकरणत्वमेव अतएव गृहेऽप्युपवसेद्गृहः प्रान्तर-
ऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः ।

कटं त्वकारकं लक्षयति ।

तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः ।

स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कटं त्वं तदिहोच्यते ॥

सविकरणेन यद्वा तुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा खोप-
स्थाप्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्वातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
कटं त्वं कारकमित्यर्थः । कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थ-
स्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः । पचति
जानातीत्यादौ खोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाक-
बुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यत इति पाकस्य यत्रवत्त्वं
ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बत
इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव कटं त्वं कटं शब्दस्तु
अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकएव न तु शक्यार्थः प्रकारा-
न्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरुद्धलक्षणया शक्त्यैव वाश्रयस्य
तच्चा प्रत्यायनात् घटस्य कर्त्तृत्वादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः
फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न
घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तृत्वकटं त्वं-
प्रसङ्गः कृत्याश्रये कटं शब्दी रुद्धस्ते न रथादेर्गत्यादिकटं त्वमपि
मुख्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनं
पाककटं त्वानुपपत्तिः प्रत्युत तत्तुलादेरेव तथाह्वापत्तेः नापि

धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्यादनुकूलव्यापारः चलनानु-
कूलो व्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः ।

अतिजुहोतीत्यादावप्यटादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य
प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति तदप्रतिसन्धानेऽपीति
मते स्वाह ।

यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते ।

लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते ॥

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य
कर्तृत्वं पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानु-
भाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य
धातोरर्थवत्तया तिङ्गैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण
लटेति तद्व्युदासः ।

अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कार-
कस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह ।

धात्वर्थस्य धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते ।

यत्तदुक्तं धर्मितया त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं
तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं न तु धातुसाकाङ्क्ष-
प्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि
कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः पचति पच्यत इत्यादौ तिङा पाचकः
पच्यमान इत्यादौ च कृता कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वे-
नानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं दानीयो द्विजः भौमो गजः शयनं
गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैक-
देशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् सेवितुं साम्प्रतं
विज्ञेयैर्गुरुः परुषवागपि विषयवृत्तौऽपि सम्बन्धे स्वयं हेतुम-
साम्प्रतमित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तम् ।

धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।

दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते ।

णिजन्तोभ्यः कर्तृतायां तदस्य ऽत्यकर्मता ॥

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्वात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेषत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुहति दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यताया मोचनस्यैव साक्षाद्वात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात् वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः कृषेच्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमस्त्वमेव फलं न तु तदघटकं संयोगादि । तथाच भारो भवनमुह्यते नीयत इत्यादौ शाखा ग्रामं कथ्यत इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्येव सम्पत्तौ । दुहादेर्गौणकर्मनौवहादेः प्रधानकमित्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायां कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोधते यथा, चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्ता चैत्र इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा औदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रेत्यादौ तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते मैत्रेण पूगं खाद्यमानश्चैत्रो ब्रजतीत्यादौ कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः । अथ भिद्यते अभेदि वा कुशूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुशूलादावन्वयः

भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पक्षा-
न्तरस्यासामर्थ्यात् यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह ।

एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्मतोभयोः ।

बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षोत्सर्गतो भवेत् ॥

कर्मताकाङ्क्षा कर्मत्वान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादि-
समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु
कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दंशरूपा यद्येवं
तण्डुलचैत्री पच्यते इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् सामग्रो-
र्मियो विरोधेन विभिन्नधर्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्तृता-
कर्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव पचेलिसौ
मैत्रतण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः । आत्मने ध्रौव्यधातूनां
सनन्तण्यन्तयोः किरः । अन्यग्रन्थोस्तथा ब्रूजः कर्तृकर्मत्व-
बोधने । यगिचो न दुहेर्नो यमजन्तस्य च तस्य च । इच्
वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपदमिति वृद्धस्मृतः । स्वयं
विकुरुते युवेत्यादौ स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ स्वयं कटः
कारयते गौरत्पुच्छयते चौरयते इत्यादौ स्वयमेव किरते
करोत्यादौ स्वयं अग्रोते ग्रथीते वा मालिकेत्यादौ स्वयं ब्रूते
कथेत्यादौ स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगपद-
न्वये कर्मत्वान्वयानुकूलस्य यको नापेक्षा तथा स्वयं व्यञ्जत युवा
स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ इचोऽपि एवं स्वयमलावि अल-
विष्ट वा केदार इत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्धं अदोष्टि
वा गौरित्यादौ दुहेश्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्व-
मत उक्तमुत्सर्गत इति । विकारहेतौ सति विक्रियन्ते ग्रीषो
न चेतांसि त एव धीरा इत्यादौ तु यको गतिश्चिन्त्या ।

ननु शाकः पृचता पश्यता वा भुज्यते इत्यादितः कृतः

पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः सुवयस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे
धर्मिणि साकाङ्क्षत्वादत आह ।

स्वकर्मकैकधात्वर्थकट् कापरकर्मता ।

यदान्वित्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते ॥

स्वकर्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकट् कट् कस्यापरस्य धातु-
निपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्मिणि अन्वेति तदोयत्वे-
नानुभावे कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते येन
शाकः स्वकर्मताकपाककट् कट् ताकभोजनकर्मतावानित्याद्य-
न्वयधीस्तत्र न स्यात् । अतएव प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्ति-
रभिहितवत् प्रकाशते इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति
शाब्दिकाः । कर्मतामात्रन्तु ज्यायः तेन हस्तेन पचता भुज्यते
शाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः ।

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधान-
भावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारोभूय एकविधस्यैव कर्मत्वादि-
कारकस्य भानं तत्र तत्र स्यात् यथा पक्तान्नस्य भोक्ता पश्यन्न-
्नस्य दाता भोक्तुमन्नस्य पाचकः पुरस्य गत्वा गन्ता भुक्ता
चैत्रस्य स्थितिः पक्ता सूदस्य गमनमित्यादौ क्लादेर्निष्ठादित्वेन
तदन्तधात्वर्थं पश्याः कर्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् एवं
यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधं कर्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकार-
स्तत्रापि तथा यथा ब्राह्मणायाहूय ददाति वृक्षात् आरुह्य
पततात्यादौ कर्मत्वादौ चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।

• गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारोभूतकारके ।

एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः ।

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारोभूयैकविधमनेक-
विधं वा यदोयत्वेन कारकं भासते तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव
स्थितिः कारकविभक्त्यवस्थितिः नतु गौणक्रियां तथाच
पक्तान्नस्य भोक्ता इत्यादौ अत्रकर्मताकपाकोत्पन्नकर्मताक-

भोजनत्वादिना ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादौ च ब्राह्मणः कर्मताकाङ्क्षानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदानत्वादिना बोधने व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव पचनाङ्गानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्मत्वादर्भानमिति भावः ।

ननु शत्रवे कुप्यतीत्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादानत्वसम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकरणत्वाभ्यां दाने पात्रां भुंक्ते इत्यत्र पात्राः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्याधिकरणत्वकर्मत्वाभ्यां गमने चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ युगपत्कथमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।

एकस्यैकक्रियायानु कारकद्वयबोधने ।

यत्परं कारकं तत्र विहितं सुस्पष्टम् ॥

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्केनामार्थनिरूपितयोः कारणद्वयोर्युगपद्वोधस्तत्र लक्षितक्रमेण यत् परं कारकं तत्र विहितानुशिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानिर्वाहिका नतु पूर्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्वर्थः । ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैकक्रियायां दण्डेन ग्रामस्थाजेत्यादावेकक्रियायामपि नैकनिरूपितं कारकद्वयमन्वेति । अत्र अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तुंस्त्रीभयसम्प्राप्तौ परमेकं प्रवर्तते इति भर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदा अन्यवस्थुलेऽधिकरणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः । करणत्वार्थिका एव तथेति कात्यायनः । तैराधारत्वं निरुच्यैव करणत्वस्य निर्वचनादिति ध्येयम् ।

कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयान्वयबोधोपयुक्तविभक्तौ वक्तुः सुप्रक्रमते ।

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका ।

तृतीया कर्मतायास्तु द्वितीयोत्सर्गतो भवेत् ॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया कर्मत्वस्य च द्वितीया उत्सर्गतो हेतुः । सत्त्वा अस्ति ग्रहो गृह्यते इत्यादौ वस्तुमत्त्वा धात्वर्थेऽपि कर्तृत्वकर्मत्वाद्यन्वयो न धर्मिणो धातु-जन्यामुपस्थितिमपेक्षते किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभिचारः ।

सामान्यविधिरुत्सर्गः सत्त्वापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्तते इति कर्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति ।

कर्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावचतुर्थ्येऽपि ।

अथे दयिषोः संज्ञश्च नाथ्यथांशंसने स्मृतौ ॥

पणिव्यवहृदिव्यपक्रयाद्यर्थेषु पष्ठपि ।

लज्जार्थप्रतियोगे च हिंसने चाप्यपेक्षिता ॥

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्मत्वस्य बोधे द्वितीयावचतुर्थ्यपेक्षिता तथा दीनं दयते ईष्टे इत्यादित इव दीनस्य दयते ईष्टे संजानीते चिन्तयति स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ पुत्रस्य नायते इत्यादित आशंसयाम् शतस्य पणायते व्यवहरतीति दीव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु स्वर्णस्थीपस्कुं कृते इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रतियोगे चौरस्य हिंनस्तीत्यादितो हिंसायाश्च कर्मत्वस्यान्वयबोधे पष्ठपि मैत्रं अनुनाथतीत्यादौ नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिनांशंसनं नृपं पणायति बन्धुं व्यवहरति दिवं दीव्यतीत्यादौ पण्यादेरर्था अपि स्तुतिषोऽप्यगत्यादयो न क्रयादिरूपाः ।

धात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वोधने द्वितीया तृतीयादेर्निष्ठाप-वादमाह ।

निष्ठाद्यन्तकृदन्तर्धे कर्तृत्वस्यान्वयं प्रति ।

कर्मत्वस्य च षष्ठेऽयं हेतुर्वाधमिधिं विना ॥

निष्ठादिभिन्नं कृत्वात्रमन्ते यस्य न तु तदुत्तरं प्रत्ययान्तरं
तादृशधातोरर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये नान्नः षष्ठेऽयं
तन्त्रं न तु तृतीयादिः यथा चैत्रस्य गतिः ग्रामस्य गमन-
मित्यादौ । चैत्रेण दृष्टचरस्तण्डुलं पाचकतर इत्यादौ तु
धातोरुत्तरं न कृत्वात्रं अतएव निष्ठादिभिन्नयोरपि न जिन्नयो-
र्नित्यं तद्विदितान्तत्वात् अङ्गानि व्यत्युत्तौ धनानि सांग्राहिण-
मित्यादौ कर्मतायां न षष्ठोऽप्रसङ्गः प्रापकाभावात् ग्रामस्य
गन्तुमान् देशश्चैत्रस्य गतिमदगृहमित्यादौ तु गतिश्चिन्त्या तत्र
गन्तादारैव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते न तु धात्वर्थे कर्मत्वादि-
रित्यपि कश्चित् । चैत्रेण भुक्तो मैत्रेण दत्त इत्यादौ सुकरः
कटो मया दुष्करः पटस्त्वया इत्यादौ सुपानः सोमो मया
दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्तृत्वस्य ग्रामं गतवानित्यादौ
तण्डुलं पचन् पाण्यणमधीयन् उपनिषदं धारयन्नित्यादौ घटं
विद्वान् तण्डुलं पचिवान् इत्यादौ भक्ष्यम् भुञ्जानः इत्यादौ सोमं
पिवमानः कवचमुद्वहन् इत्यादौ कटं चक्राण इत्यादौ दधि घटं
चक्रिः कटमित्यादौ शत्रुं जिष्णुरित्यादौ स्त्रियमलङ्कारिष्णुरि-
त्यादौ कष्टं सहिष्णुरित्यादौ धनं गृभुः शरं क्षिप्रुरित्यादौ
कटं चिकीर्षुः पुंयोगमाशंसः तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ शतं
दायोत्यादौ ग्रामं गामो ग्राममागामीत्यादौ कटं कारको
व्रजतीत्यादौ तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ पयः पायं पायं
व्रजतोत्यादौ पटं कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ वदिता जह्यपवादं
मित्यादौ ग्रामं गामुकः सुखमभिलाषुक इत्यादौ च कर्मत्वस्य
धात्वर्थे विनैव षष्ठ्यर्थसम्बन्ध इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ।

निष्ठादिकं विवृणोति ।

सम्प्रत्याधारवाच्यम् ततः क्वचन शब्दः ।

बन्धुराजः शान्तकानाः किं च गिष्णुस्तथा ॥

अथर्वकणिभिर्भाषित्यर्थं न तु तुमर्थकम् ।

अथ यत्पर्ययः तां यम् तुमी वृणुः क्वचपि ॥

निष्ठादिः कथितः कृतसु प्रत्ययानामयं गणः ।

कमेरुक् गणे नास्ति विषः शब्दविभाषया ॥

वर्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः तत्सदन्तधात्वर्थं कर्तृकर्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं शृगाणां मतः साधूनाम् इष्टः प्रजानां पूजितो जनानामित्यादौ सुप्त-
मरण्यं पथिकानां गतं नभो नक्षत्राणां पीतं नगरं पयस्य
इत्यादौ भुक्ता पात्री करस्तस्य मित्राणामित्यादौ च अत उक्तं
सम्प्रत्याधारवाच्यम् इति । धनस्य ग्राहीत्यादावृण्यर्थं न णिनिः
श्रोदनस्य पाचक इत्यादौ च न तुमर्थे वृणु । स्त्रियाः कामुक
इत्यादिदर्शनाच्चात्र गणे कमेरुक् ग्राह्यः तथा विषः शब्द-
विभाषया चौरं द्विषन्नितिवच्चौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ।

कृतदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव बाधकं
विना तन्त्रमित्युक्तं बाधकमाह ।

स्वाधिकारोक्तभावात्कृतदन्तस्यापधमिके ।

इयोर्वधि कर्मतायामिव षष्ठी न कर्तरि ॥

स्वधिकारेविहिताः ये भावप्रत्ययास्तदन्तकृतदन्तस्य धातो-
रर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपत्बोधने कर्मतायामिव षष्ठी तन्त्रं न तु
कर्तृत्वे यथा श्रोदनस्य पाचकत्वेण दोहः क्षीरस्य गवां
गोपेन इत्यादौ स्वाधिकारोक्तभावात्तस्य धातोरर्थे कर्तृकर्मत्व-
योर्युगपदन्वये इयो रपि षष्ठ्येव यथा भिदा तमसामर्कस्य
विदा वृक्षणां दन्तस्य इत्यादौ चिकीर्षा पुष्पानां सुवपश्च ईशा

धनानां दीनस्तेत्यादौ मम भोजिका शक्तूनां तव शायिका
रात्रीणामित्यादौ यथा वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य गुरुणां
परिचर्या शिष्यस्य पितृणामुपासना सन्तानस्य रजनौनां
जागर्या चौरस्य पुण्यानामकरणिर्जालस्य जन्तूनां इत्या-
द्याधस्य हानिरर्थानां विरक्तस्य । ह्याध्याग्नाभ्यः तथर्थे निः ।
उक्तान्तिन्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयो र्युगपदोषे कर्तृ-
त्वांशे तृतीयाषष्ठ्योर्वैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ।

षष्ठ्येव तन्त्रमिति प्रागुक्ते बाधकं विशेषविध्यन्तरमाह ।

इत्यान्वधातोरर्थे तु कर्तृत्वस्यैव बोधने ।

षष्ठी वा स्यात् इयोर्बोधे न इयोरपि सा भवेत् ॥

कृत्यप्रत्ययान्तधातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत्
तृतीयापि तन्त्रं कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः प्रदेयो वा
पठश्चैत्रस्येति वत् चैत्रेणेत्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात् । तादृशधा-
त्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयो र्योर्बोधने तु न इयोरपि षष्ठी यथा
नेतव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौर्गोपिनेत्यादौ गन्तव्यं ग्राममने-
नेत्यादौ च । तद्व्यानीयो कषप् च ध्यस्वी पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः ।

ननु स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्तृत्वस्य गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्म-
त्वस्य गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्तृत्वकर्मत्वयोः क्लियायां
कथमन्वयः निष्ठाद्यन्य कृदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वाद्यन्वयं
प्रति षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादत आह ।

द्वितीययेव कर्मत्वं कर्तृत्वं वा तृतीयया ।

षष्ठापि बोध्यते भावज्ञानात्वात्त्वर्थवर्तिनि ।

भावज्ञानान्तधातोरर्थे कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वा न्वये द्विती-
यादिवत् षष्ठ्यपि तन्त्रम् उभययेव प्रयोगात् सर्वत्रैव कार्यताव-
च्छेदकसङ्कोचात् व्यभिचारः ।

करणत्वादेरनुक्तता प्रयोजकाः सुपः संक्षेपेणाह ।

दतीया च चतुर्थी च पञ्चमी सप्तमी तथा ।

धात्वर्थे करणत्वादेर्नोपिकीर्तयन्ती न ता ।

शतेन प्रताय वा परिक्रीणीत इत्यादौ चतुर्थ्याः सर्पिष्वा
सर्पिषो वा पूर्णः फलेन फलस्य वा द्रुम इत्यादौ च षष्ठ्याः
करणत्वे दास्ये दास्या वा सम्प्रयच्छते । मातामित्यादौ च
द्वितीयायाः सम्प्रदानत्वे विधानादुक्तमुक्तगता इति ।

कारकार्यां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्वर्त्ति ।

यत्सुपो यादृशार्थे न प्रकारीभूय भासते ।

धात्वर्थे तादृशार्थे सा कारकाभ्यासं सुप् भवेत् ॥

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे
प्रकारीभूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाक इत्यादावपि सुवर्थ-
संख्या न धात्वर्थे प्रकारः परन्तु पचनादिसंज्ञरूपे नामार्थ इत्युक्त-
प्रायं समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं नहि ग्राम-
गत इत्यादौ धात्वर्थे कर्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुवर्थः प्रकारः
अतएव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ स्ववर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि
तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिवि-
ष्टस्य धातोरर्थे स्ववर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् शलाका-
परोत्खादौ समासनिविष्टस्य नाम्नाऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं
न धातोरर्थे । न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादति-
प्रसक्तिः उषधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्ग्यात् । चेन्न ब्रजेत्यादौ
एकत्वादिमं स्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः तच्च क्रियाकर-
णाय वक्तृभिप्रेतत्वं वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविशेषत्वं वा तथाच
बाह्यशब्दसम्बोध्यत्वाच्च त्रोलुमतत्रजनवानित्याकारस्तत्र बोधः
संख्यातिरिक्तसुवर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषत्वानियमात् । इति
तुष्टो ब्रजेत्यादौ तु क्वत्रिण्येव तुष्टस्याभेदो भासते न तु तुष्टे

कर्मिणः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेषण एव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्ये
सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा ह्यत्रौ दण्डीत्यत्रेव ह्यत्रिन्
दण्डित्वत्वापि ह्यत्रिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः तदुपयुक्तस्य नाकोः
समानविभक्तिकत्वस्त्राविशिष्टत्वात् ह्यत्रौ तृष्टो व्रजतु इतिवत्
ह्यत्रिन् दण्डी व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च । हे चैत्रेत्यादौ
तु सम्बोदेनान्यतरवेयर्थम् । सुमित्रामात नैतत्ते विचित्रं
चित्रयोधिन इत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपा-
मर्थः तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारोद्देशात् । धृतिः साहे-
त्यादौ प्रथमादेशतुर्थ्यनादेशे तस्या एव सहेत्यत्वमर्थः ।

दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पत्न्यामित्रादौ एनप्रत्ययान्तस्य
योगे ग्रामस्वादूरदक्षिणादिशोत्वाद्याकारिका धीः दक्षिणो-
त्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या इत्यनुशासनात् तत्रागारं जन-
पतिग्रहादुत्तरेणास्मादीयमित्यादौ तु कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्कर्ण इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि । वृक्षममि
प्रति पर्यनु वा द्योतते विद्युदित्यादावभ्यादेः कर्मप्रवचनीयस्य
लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः तेन वृक्षं लक्ष्मीकृत्यामित्यत्र प्रकाशते विद्यु-
दिद्योषं वाक्यार्थ इत्याश्रितत्वान्वयि निरूपितत्वमेव तत्र
द्वितीयया बोध्यते । अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे वृक्षादेरन्वयधियं
प्रत्येव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापेक्षिता प्राज्ञं प्रतिभोऽय-
मर्थः प्राज्ञं प्रतिभाय वर्तते इत्यादौ प्रतिभादेस्वरया स्वरुण-
मर्थः न तु प्रतेर्लक्ष्मीकरणं उपसर्गत्वातो यस्य को अपर-
विक्रान्तानुपपत्तेः परन्तु प्रतिभादेर्योगि वृक्षेव द्वितीययापि
तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते वृक्षार्थे द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यनु-
विष्टेः तेन प्राज्ञस्य वा प्रतिभा भट्टितरुं शिष्टाजिपयतां
वाक्यमर्थ इत्येवं तत्र बोधा । वृक्षं वृक्षममि परि प्रत्यनु वा
वायसा इति बोध्यास्मिन्पि प्रतिवृक्षवृक्षयोः वायसा इत्यर्थः ।

पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र इत्यत्र इत्यभूतार्थकैरभ्यादिभिः
 पितरीत्यभूतस्यैत्र इत्यन्वयबोधः । यस्मां प्रति परि वा तद्दे-
 हीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया
 बोध्यते तेन यो मदीयो भागस्तं देहीत्येवं तत्र बोधः । कारी-
 रीमनुवृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात् । कारीरीनिष्ठ-
 हेतुताका वृष्टिरित्यर्थः । कारीरी यन्नविशेषः शूरमनुयुध्यते
 दरिद्रमनुयाचते इत्यादौ च तस्य सहायत्वात् शूरेण सह
 युज्यन्ते इत्यादिरर्थः । उपाजनेन क्षत्रियाः अनु देवं दानवा
 इत्यादावुपानुभ्यां हीनबलस्याभिधानात् क्षत्रिया अर्जुनाहीन-
 बला इत्याकारकस्तत्र बोधः । तदुक्तमभियुक्तैः । लक्षण-
 वीप्सेत्यन्मावेष्मभिर्भागे परिप्रती अनुरेषु सहाय्यं च हीने उपस्य
 कथ्यते । नरमधि गुणदोषयो चिन्ता निशाङ्गं वा पूजा समय-
 मधि वा यस्तु पठतीत्यादिप्रयोगात् लक्ष्यीकृत्यार्थकस्याधि-
 शब्दस्यापि योगे द्वितीयार्थमश्नुन्ति । समया निकषा चाव्ययं
 सामोप्यार्थकं तेन तद्यागे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीप-
 मित्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया
 बोध्यते । विद्यामृतेऽन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्य इत्यादौ
 ऋते प्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तत्रैश्वर्यं, वार्थ इति विद्या-
 त्यन्ताभाववानरः, शोच्य इत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगि-
 त्वम् । गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदो-
 ऽप्यर्थः तेन गगनमिन्नं द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः ।
 हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थं कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं
 बोध्यते, धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्रविषयित्वम् । हा
 पितः कौसि हे सुम्भु, वज्रैर्वै विललाप स इत्यादौ स्वगतमेव कष्टं
 हाशब्देन बोध्यते न तु पित्रादिगतं पुच्छं धिक्कार इत्यादौ तु
 न धिगित्यस्यार्थं पुत्राद्यन्वयः, किन्तु धिक्कारादिपदस्य । एवं

पुत्रे च विनाशतश्चैत्र इत्यादौ न विनेत्यस्यार्थे परन्तु विना-
 क्षतपदस्य । विनाव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्या-
 वपीच्छन्ति घटेन विना घटादिना इत्यपि प्रयुक्तेः । उपर्यु-
 परि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरि निपातस्य सन्निकटोऽर्ध-
 भागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकटोऽर्धभागे पताकेत्यर्थः । अधोऽधो
 मेघमन्त्रः अध्यधि शिखरं घन इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः
 द्विरुपर्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः ।
 सर्वेषां मध्यमस्तानामुपर्युपरि वर्त्तते । अत्राता शरणं यातं
 यात्यधोऽधश्च दुर्गतिरित्यादौ द्विरुक्तस्योपर्युपरि न सामीप्यमर्थः
 परन्त्वतिशयः । गृहमभितः पुरतरुणा इत्यत्र अभितःशब्दस्य
 खण्डशो ब्रह्मा सर्वावच्छेदेनेत्यर्थः तदेकदेशे च सर्वस्मिन् गृहा-
 वयवत्वं द्वितीययानुभाष्यते । गृहं परितः सर्वत उभयतो वा
 इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः । नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद्धनं
 तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिस्य क्रमेणार्थस्तेन
 नदीपर्यन्तं मत्पुरं गृहाभिव्याप्तत्वजनमित्याकारस्तत्र
 बोधः तत्पर्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्नि-
 कटत्वं तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारभ्यक्रयावदप्यवयवच्छेदेन
 तत्संयुक्तत्वम् । मांसं सुष्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ काला-
 ध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनुशिष्टेर्द्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते न
 मासाभिव्याप्तः स्वापः क्रोशाभिव्याप्तमतेः कर्मत्वमित्यादिकस्तत्र
 बोधः तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मांसवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूत-
 यावत्त्वपर्याप्तधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्दया-
 वत्त्वव्यापकत्वं वा क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणताव-
 च्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्तधिकरणदेशवृत्तित्वं तथाविधयत्कि-
 ञ्चिद्दयावत्त्वव्यापकं वेति मन्तव्यम् ।

अस्या कर्त्तव्य इत्यत्र अक्षुःशून्यगोलात् सति सचक्षु-

नीलकवान् काणः प्रसन्नाम्बस्य काणत्वाभावात् गोलकार्य-
 काणिपदोत्तरतृतीयायास्तु विज्ञतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः तत्रार्थ-
 सम्बन्धित्वमिव प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वितं काणत्वैकदेशे च
 चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थे निरूपितं चरमं तथाच विज्ञतगोलक-
 वृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वन्नोलकवान् सचक्षुष्क-
 इत्याकारस्तत्र बोधः । पाणिनेरपि येनाङ्गविकार इति सूत्र-
 स्योक्तार्थ एव तात्पर्यात् । विज्ञतत्वन्तु निरूपत्वमयथासंस्थान-
 वत्त्वपर्यवसितं कुलितेऽङ्गे इति कलापस्यैकवाक्यत्वात् ।
 यद्वा स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यच्चक्षुर्विनाश-
 स्तद्वान् सचक्षुष्कः काणपदस्यार्थस्तादृशे विनाशे अक्षिपद-
 स्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते तथाच
 गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षु-
 र्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः विकारस्तु कनौ-
 निकाद्यपगसरूपो ग्राह्यः । पादेन खञ्ज इत्यत्र सहजसंस्थान-
 शून्यचरणवान् खञ्जस्तथाच तत्राप्युक्तरीत्या विज्ञतपादवृत्तित्व-
 विशिष्टं यत्सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकार-
 प्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्यस्याश्रयोभूतचरणवानिति वा तत्र
 बोधः । श्रोत्रेण बधिरः कायेन वामन इत्यादावप्युक्तैव रातिः
 अङ्गपदस्य प्रत्यक्षावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति । मुखेन
 त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्र इत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादि-
 मत्तया मुखादिवैकल्यमवबुध्यते तदा विकार एव तृतीया नो
 चेद्वैशिष्ट्यमात्रे जटाभिस्तापस इत्यादितो जटाविशिष्टस्तापस
 इत्यत्रानुभवेन । विशेषणेषु तृतिष्ठतृतीयायावैशिष्ट्यवाचितस्य
 पर्यवसितः । वैशिष्ट्यञ्चात्र आधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा
 मेयत्वेन घट इत्यपि प्रयोगापत्तेः परन्त्वतद्वाङ्मत्त्वं तथाच
 अजटव्यवृत्तिर्मास्तापस इत्याकारस्तत्र फलितार्थः । इदन्तु

बोध्यं प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यां यदि वर्त्तमानतया प्रत्याख्यते
तदेवं विशेषणत्वेन यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन
व्यपदिश्यते यथा-शिवया परिव्राजको वर्त्तते इत्यादौ यथा का
गुरुणा टीका कुरुषा चेतमित्यादौ ।

पुत्रेण सहागतः सूपेन साह्यं भुङ्क्तः चक्रेण शाकं दण्डेन
जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्वात्कृतत्वा-
दिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकाली-
नत्वरूपं साहित्यं सहाय्यव्ययस्यार्थः तदेकदेशे च कर्तृत्वादि-
कारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते तेन पुत्रवृत्ति-
कर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्मताकभोजन-
कालीनभोजनकर्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीन-
दण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसम्पदानताकदानकालीनं
मित्रसम्पदानताकं दानमित्याकारस्तत्र बोधः । तुल्यवदेकक्रिया-
न्वयित्वं साहित्यमिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्य-
योरैकजातीयक्रिययोरन्वयित्वं समानकालीनत्वमित्यत्र तात्प-
र्यात् पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न
कर्मत्वादिनान्वयिनी किन्तु निष्ठार्थकर्तृत्वेनेति पुत्रकर्मकत्वाद्य-
वच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः । पुत्रेण सह गतं
चैत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थ एव कर्तृत्वे गतिक्रियान्विता ।
यत्तु पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकाली-
नत्वमेव सहाय्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीया-
लम्बस्य पुत्रनिष्ठकर्तृत्वस्यान्वयादेव पुत्रकर्तृकगतेर्लाभादिति
तत्र, तृतीयार्थकर्तृत्वस्य धत्वर्थ एव साकाङ्क्षत्वेन सहाय्यार्थं
तदन्वयस्याव्युत्पत्तत्वात् । पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तयेत्येतादौ
तु तात्पर्यवशात् पुत्रकर्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्ति-
कर्तृत्वं कदाचिच्च पुत्रकर्मप्राप्तिकालीनमित्रकर्मकप्राप्ति-

कटत्वं चैवस्य बुध्यतेः समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः
कटत्वं इव कर्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादि-
कालीनत्वबोधने सहाय्यव्ययस्य सामर्थ्यं प्रच्यवात् । न चान्य-
कटकधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमित्यपि मैत्रे धनेन सहाय्यं
ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिस्तस्य धनकर्मकप्राप्तिकालीनग्राम-
कर्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादिति वाच्यं घटत्वेन सह घटमवगाहते
बुद्धिरित्यादौ कचित् कटत्वावच्छिन्नायाः समानकर्मकत्वस्येव
सर्वत्र कर्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समान-
कालीनत्वस्येव समानकटकत्वस्यापि सहाय्यं निवेश्यत्वात् । यत्तु
स्वान्वयि कर्मत्वादवच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्वत्र सहाय्य-
व्ययस्यार्थस्तस्यास्य समानकालीनत्वैककटत्वोभयसम्बन्धे नैव
समभिव्याहृतक्रियायामन्वयात्कालोक्तदोष इति तत्तुच्छं शाकस्य
भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन
सुधाकर्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामग्रामास्थापत्तेः वृत्त्य-
नियामकसम्बन्धावच्छेद्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः ।

पटः पटत्वेन सह भासते इत्यादौ पटत्वनिष्ठविषयतायाः
समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः विभिन्न-
ज्ञानोपविषयतायां तादृशाप्रयोगात् पुत्रेण, सह गतिरित्यादौ
कटत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहारविरुद्धेण शक्त्या पुत्रकटक-
मतिकालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्ताह-
य्यार्थं निरुद्धलक्षणा पुत्रेण, सह, स्थूल इत्यादावपि सम-
भिव्याहृतनैमार्थतावच्छेदकीभूतस्थौल्यादिकालीनत्वे तथाप्य
पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानित्याकारस्तत्र बोधः पक्ष्या
सहास्त्रिमादध्यादित्यादौ पक्षीकटकस्याग्न्याधानस्थालीकत्वेन
तत्समानकालीनत्वस्य प्रमाप्रयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरण्या-
पर्यवसितं सहभवंमात्रं तत्र सहस्यार्थः यथा वृद्धेन सह पट-

वद्भूमित्यादौ । एतेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहैत्यादिको विधि-
रपि व्याख्यातः । पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोगं
तदर्थस्य प्रतीतेरुत्तीयाया एव तत्र कर्त्तृत्वाद्यवच्छिन्नगति-
कालीनत्वादिकमर्थस्तन्निविष्टे च कर्त्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रा-
देराधेयत्वेनाश्रयः ।

धनेन कुलं दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य कारणत्वस्या-
प्रतीतावपि हेतुत्वप्रत्ययादभिघातेन क्रियेत्यादौ कारणत्वस्य
बाधाश्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थस्तथा च धननिष्ठ-
हेतुताकं कुलमित्याकारस्तत्र बोधः । न च गोत्रं न धनेनेति-
यत् कुलं न धनेनेत्यपि स्यात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं
कुले धनस्य हेतुत्वं गवि हिजस्य सम्प्रदानत्वं पतने वृक्षस्यापा-
दानत्वं वज्रो धूमस्य ज्ञापकत्वं धने चैत्रस्य स्नामित्वं घटे
भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्ब-
न्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात् न हि कुलादिनिरूपितं हेतु-
त्वादिकमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते । धनादिनिष्ठहेतुत्वादेः
सम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तिताया अप्यनुभावकत्वेनैकशेषस्य
दुष्करत्वात् वृत्त्यनिराम्यकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
पतनमिदं वृक्षाच्चतुः गृहात् गमनमिदं व्यामस्य तत्
सहस्रेत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकुलत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च तत्र पञ्चम्यादिलक्षितस्य
विभागाद्यनुकुलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गोत्रं न धने-
नेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणालम्बस्य धनादिनिष्ठहेतुतानि-
रूपकत्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादि-
विहिततृतीयादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थस्तथा च कुलं
धनजन्यत्वादित्याकार एवास्तु तत्र बोधः । धूमेन वृक्षिरण-

त्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु वज्रादेर्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादि-
निष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्वलक्षणं गौचमेव
हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थस्तेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं तद्वान् वज्रि-
रित्वाकारस्तत्र बोधस्तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिविषयत्वसम्बन्धेन
प्राप्तम् । न च धूमादेर्वज्रादिज्ञानजनकत्वं वाधितं लिङ्ग-
स्वानुमितावहेतुत्वादिव्याप्यं वज्राद्यावगाहिनि स्वसाक्षात्कारे
विषयविधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्षघटकतया
धूमादेर्जनकत्वसम्भवात् धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानेऽनुवि-
नेत्यादौ च त्वादिप्रत्ययस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन
ज्ञापकत्वमुक्तस्य त्वे तृतीयया बोध्यते इति तु चिन्तामणिकृतः ।
यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च वज्रादेरपि धूमादिज्ञापकत्व-
मस्यतो वज्रिना धूमवानित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तिस्तथापि तत्त-
दर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापकनिष्ठेनैव स्वप्रतियोगि-
विषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेरन्वयबोधं प्रति
हेतुत्वात् धूमादेश्च वज्राद्याव्यापकत्वात् न तथा न च धूमादे-
रपि द्रव्यत्वादिरूपेण वज्रादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थं धूम-
त्वावच्छिन्नस्य वज्रिव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमो न वज्रिनेत्यादेर-
प्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या तेन वज्रिनिष्ठज्ञापक-
त्वाभावस्य नञ् बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं धूमत्वादि-
विशिष्टे तृतीयार्थस्य वज्रादिज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्ट-
प्रतियोग्यनधिकरणवज्रादिमक्षिष्ठाभावीयधूमत्वान्यधूमवृत्तिध-
मीनवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च
द्विधावच्छिन्नाभावरूपाया एव वज्रादिव्यापकतायाः संसर्ग-
त्वेन घटादावैव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वाच्चिरुक्तप्रति-
योगितादयोरभावश्च साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
निरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन प्राप्यः तेन अधिकरणसम्बन्ध-

इत्यावच्छिन्नयोर्विज्ञित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वङ्गी सत्त्वेऽपि वङ्गि-
धूमनेत्यादेर्नायोप्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । यस्तु वङ्गादि-
पदोत्तरयोः तृतीयापञ्चम्योर्वङ्गादिव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नं वङ्गादिज्ञाप्यत्वमेवार्थस्तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षात्वात्
वङ्गिना धूम इत्यादिको न योग्यः किन्तु वङ्गिना न धूम
इत्यादिरेव वङ्गादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नस्य
वङ्गादिज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात् इति तच्चिन्त्यं
वङ्गिना न धूम इत्यादौ वङ्गादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया
भावेऽनुभवविरोधादिति दिक् ।

धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वङ्गादेर्धू-
मादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धे न
मतुवाच्यर्थे साकाङ्क्षात्वादयःपिण्डं धूमेन वङ्गिमदित्यादिको न
प्रयोगः । दण्डादौ धूमाद्वङ्गिरित्यादौ च हेतुतार्थिकायाः
पञ्चम्या अप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । घटेन शून्यो विधुरो
रहित इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वान्वयि
तृतीयार्थः । प्रकृत्या स्वरूपः स्वभावेन सरल इत्यादौ प्रक-
त्वादिपदं यावदाश्रयभान्निधर्मपरं तृतीयार्थस्याभेदस्तादात्म्यं
वा प्रकृत्यादिभ्यश्चेति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानदेवञ्च स्वाश्रया-
धिकरणस्यावत्कालवृत्तिकार्षण्यवानित्याकारस्तत्र बोधः । सुरथो
नाम राजेत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यस्तदेकदेशे च शब्दे सुप्त-
तृतीयाकेन संप्रसार्यकनामित्यव्ययेन प्राप्तस्य संप्रज्ञातादात्म्यस्या-
न्वयस्येन संप्रज्ञातादात्म्यवत् सुरथशब्दवाच्यो राजेत्यर्थः । अमित्य-
व्ययार्थः स्वभाववत्वं तच्च सुरथेऽन्वितमिति कथितं । नास्मा-
चक्रमुच्यते इत्यदौ चनव्ययेनापि न्यूनमपदेनोक्तदिशैवान्वयः ।

धान्येन धनं घटत्वेन साजात्यं वाजपेयेन यजनमित्यादावपि
 धनाद्यन्वयो धान्यादेरभेद एव तृतीयार्थस्तत्र धूमेन वक्रिरित्यादा-
 विव ज्ञापकत्वं तथेत्यपि वदन्ति । जात्या ब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मण-
 पदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्य-
 भेदस्यान्वयः स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मण्ये तदन्वयायोगात् ।
 घटत्वेन जन्यत्वं प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं
 वा तृतीयार्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ भिन्नत्वे सति
 धर्मवत्त्वं तुल्यता तन्निविष्टे च भेदे तृतीयार्थस्य प्रतियोगि-
 त्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्यान्वयात् चैत्रत्वावच्छिन्नान्यत्वे सति
 चैत्रवृत्तिधर्मवानित्यर्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादा-
 वपि तथैवान्वयः । तुलोपमयोर्योगे तृतीया नेष्यत इति
 पाणिनीयाः । तुलामधारेण शरद्वनेन केनोपमा भवतु तेष्य
 पराक्रमस्य इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । गजेन तुल्यगमनो-
 वृषस्य सदृशेक्षणः इत्यादौ तु गत्वादिकं तृतीयार्थः तेन गज-
 गतितुल्यगतिमान् वृषेक्षणतुल्येक्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः ।
 भोगेषु प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ समस्या इव भोगैः प्रसितः
 उत्सुकः इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधि-
 करणत्वमर्थस्तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं तत्र बोधः । पुण्ये
 स्नायादित्यादौ पुण्यादितः कालार्थकृतद्वितस्य लुकि ततः
 सप्तमौवत् पुण्येण स्नायादित्यादावपि तादृशार्थकतृतीयया
 अधिकरणत्वं बोध्यते तथा च पुण्ययुक्तकाले स्नायादित्वेवं
 बोधः । पुण्ये रूपमित्यादौ रूपादेः पुण्यवृत्तित्वं प्रतीयते न तु
 तद्वस्तुत्वलक्षणवृत्तित्वम् अतः पुण्येण रूपमित्यादिको न प्रयोगः ।
 "संस्मृते कर्मणो यस्मादियुक्तौवापस्तृताः । नजबोध्यास्मात्
 द्वितीयसंस्मृत्युक्तौ प्राणिवर्जितात् इति भाष्यस्मृतेर्मन्थतेरनुक्त-
 कर्मणि संस्मृत्यधिकारपक्षे तत्र बोध्यं तत्र द्वितीयावप्यनु-

र्थं पि प्रमाणं तेन न त्वा तृणं मन्ये इत्यादाविव न त्वा तृणाय
मन्ये इत्यादावपि त्वां तृणादपक्वत्वं मन्ये इत्यर्थः । द्रोणि-
मर्त्यादयः हीनो ब्राह्मणो नैव दुर्मतिरित्यादावसमस्तस्यापि
नञोऽप्रकर्षप्रत्यायकत्वात् । न त्वं कीटोमतो मयेत्याधौ
मन्यतेः कर्मापि त्वदादिकं नानुक्तम् । जारजं न हिजं
मन्ये इत्यादौ जारजादेर्दिजात्यपक्वत्वं नायुक्तमबाधितत्वात् ।
न नावं मन्यतेः योऽश्वं न काकं मन्यते शुकम् । नास्रं
स मन्यते सर्पिर्न शृगालं समाशुषमित्यादौ तु नावाद्याः प्राणिन
एव नौकाकाशशृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः । न
तृणाय युवां मन्ये न त्वा तृणाभ्यां मन्ये इत्यादिकस्तु न प्रयोगः ।
भेदस्येवाप्रकर्षस्याप्यसमस्तनञा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः
समानवचनस्य तन्त्रत्वात् । सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्म-
ण्यनुक्तके । द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदीत्यापिश्ले-
षमेतं तेन तृणाय त्वा मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते
इत्यर्थः । तस्मात् एव तृणाय सत्त्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन
रक्षः प्रधानाक्षिराख्यदिति भट्टिः । प्रधानं युद्धम् ।

पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णुर्हेश्यकमन्त्रकरण-
त्यागस्य कर्मेदं पुष्पमित्यर्थस्तत् चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदि-
च्छाधीनत्वरूपं नमः पदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे बोध्यते प्रकृत्य-
र्थस्य च विष्णुादेः प्रीती तदिच्छायां वान्वयः ब्राह्मणाद्युद्देश्य-
कस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्म-
णाय नम इत्यादिको न प्रयोगः । ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य-
मित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्या
बोध्यते । पुष्पमिदं परमात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः
प्रीत्यसम्बन्धेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवात् तत्प्रीत्युद्देश्य-
कत्वाप्रसिद्धिः । स्वस्वकरणको हविर्गन्ध्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः

तेनैदं पित्रे स्वाध्याय्ये स्वाहेत्यादौ पितृदेव्यकस्य स्वाध्याप-
 करणकस्य हविस्त्रागस्य कर्मेदमित्याकारकः तच्च पितृके त्यागे
 स्वाहादेर्देविके च स्वाधानदेर्न करणत्वं तद्वाहकप्रमाणाभावादतः
 पित्रे स्वाहा भग्नये स्वधेत्यादिको न प्रयोगः । वषडिन्द्रायेत्यत्रा-
 प्युक्तदिशैवान्वयः । स्वस्ति प्रजाभ्य इत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशल-
 मित्यर्थः स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु
 स्वस्त्वस्तु प्रजाभ्य इतिवत् स्वस्त्वस्तु प्रजानामित्यपि प्रमाणम्
 आशास्यैर्धनकुशलायुष्यार्थैर्योगि चतुर्थी वेति भागुरिस्मृतैरित्यपि
 वदन्ति । चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित इव चैत्राय सुखं
 मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधोत्पत्त्या-
 प्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । सुखायालं समर्थं योग्यं वा भोजनमि-
 त्यादावलमादिपदार्थकदेशे सामर्थ्यं सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या
 बोध्यते अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवालंपदस्यार्थो न तु साम-
 र्थ्यम् । यूपाय दास रम्भनाय स्थालीत्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्व-
 रूपं तादर्थ्यमेव दावादी पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्यु-
 हेत्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ भावकदन्तात् तुमर्थे
 चतुर्थ्यनुशिष्टः । अतएव परपाकार्यं गच्छत्यपि पुरुषे धत्तं
 व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिको न प्रयोगः ।
 समानकर्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् पटाय व्रजतीत्यादौ च
 पटादेर्भावकदन्तानुपस्थाप्यत्वाच्च तदिच्छाधीनत्वादेर्व्रजनादाव-
 गमः तुम इव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थ एव स्वार्थे साकाङ्क्ष-
 त्वाच्च पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थाव्यादौ
 फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थ-
 कत्वान्नरोधात्तत्र फलकर्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्प-
 ष्ठचतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते रीतिरुक्तैव ।

पूर्वी सामादित्यत्रोदयाचलसन्निकष्टरूपस्य पूर्वपदार्थस्यैक-

देशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते ।
ग्रामादुत्तरो दक्षिण इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादप्यर्थ-
वसितोत्तरत्वादी । ग्रीष्मात् पूर्वो वसन्तः कृष्णात् पूर्वो हला-
युध इत्यादौ तु ग्रामभावप्रतिक्षणोत्पन्नत्वादप्यर्थवसन्नस्य पूर्व-
त्वादेर्घटके प्रागभावाद्ग्रीष्मादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम् । घटा-
दन्यो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नमवधित्वं प्रतियोगित्वं
वा निरूपकत्वसंसर्गेण तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेद-
वानित्याकारकस्तत्र बोधः । गृहाङ्गण मम परा काश्याः
सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्देशिकपर-
त्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वरूप-
सम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मदविप्रकर्षवती गङ्गा
काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारबोधः । परिगृहाद्-
गतः अप्रगृहाद्भुक्त इत्यादौ पर्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः । स च
धात्वर्थ एव साकाङ्क्षस्तेन गृहात्परि चैव इत्यादिको न प्रयोगः ।
आदेहादस्त्वं आगृहादुद्यानमित्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्यादा वाङ्मो-
र्धस्तेन देहव्याप्तं बासो गृहमर्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र
बोधस्तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक् । वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः शूद्रेभ्यो
धनिनो विश इत्यङ्ग- वैश्यश्रीर्यादधिकश्रीर्यवन्तः क्षत्रियाः
शूद्रधनाधिकधनवन्तो वैश्या इत्यर्थः मज्जातीयाधिक्यरूपे व्यति-
रेकेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टेः श्रीर्यादेवैश्यश्रीर्यादाधिक्यत्वञ्च वैश्य
श्रीर्यादिमातृवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकी-
भूत जातिमत्संख्यापर्याप्तप्रधिकरणत्वं तच्छ्रीर्यपर्याप्तसंख्या-
सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्वहुत्ववत्त्वं न
तथा यस्यैकमेव श्रीर्यं यस्य च श्रीर्यद्वयमेव ततः स शूर
इत्यादेरयोग्यतापत्तेः तदुभयश्रीर्ययोः पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोर-
प्रसिद्धेः । इदम् बोध्यं निरूपकवैश्यादिश्रीर्यादाधिक्यत्वे

वैश्यादेः प्रकृतिसभ्यत्वादितरभागः खण्डशो हृत्वा पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति चैत्रस्य धनं हृत्तस्य शाखा स्फटिकस्य लोहितमितादी स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विकरूपेणैव षष्ठार्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्ये परधने नेदं चैत्रस्येत्यादेर-योग्यतापत्तेः सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्बलत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समु-
दितं न षष्ठार्थः सामान्यतन्निउधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात् किन्तु
विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च विशेषस्तत्समभिव्याहृतक्षत्रियादि-
विशेषेयग्राह्यः व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथाच नराण
क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठार्थे न
क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत् प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वाव-
च्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयलब्धस्य क्षत्रियान्यनरत्वाव-
च्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च क्षत्रिये
तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्ववच्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः क्षत्रि-
यान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः सुन्दर
इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य
सुन्दरे सत्त्वात् एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य
शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठार्थे न क्षत्रिया-
न्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः । न च षष्ठानां क्षत्रियः
शूर इत्यपि स्यात् क्षत्रियान्यवटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वा-
दिति वाच्यं राक्षोः शिर इत्यादाविव प्रकृते, क्षत्रियान्वयिनः
प्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । न च संख्यान्यसुब-
र्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठार्थस्य
प्रकृत्यर्थनरे प्रकृष्टत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्यत्वादी
व्यभिचारिण तादृशव्याप्तः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । न च

नराणां क्षत्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्रियान्नरत्वावच्छेदेन
 द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्य-
 त्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वादवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगि-
 त्वस्य बोधने निर्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात् यद्यपि भेदः प्रति-
 योगित्वञ्च स्वयमेव निर्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्था-
 पितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे
 पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्नरत्वावच्छिन्न-
 वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात् तथापि
 क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ-
 एव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थं तदन्वया-
 सम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो नत्वन्यतामात्रं न च
 नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पवित्र
 इत्यत्रेवान्यत्रापि एकवचनस्य निर्धारणार्थकत्वे क्षत्र्यभावात्
 अतएव इन्द्रः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते एकवचन-
 भिन्नयोरेव षष्ठी सप्तम्योरुक्तनिर्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीका-
 राद्वा । ननु पाथः पृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोः
 पाथःपृथिव्योरप्रसिद्ध्या पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य
 स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयवृत्तिवच्छिन्नवृत्तिक-
 भेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । न च द्विपदद्वन्द्वो-
 त्तरनिर्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः तन्निविष्टे
 चान्यतरस्मिन्नेकपदोपासत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्या-
 न्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तस्मिन्नस्य भेद-
 प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्तते एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथि-
 व्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्य योग्यतातादवस्थ्या
 पाथःपृथिव्योस्तेज उष्णमित्याद्ययोगेन निर्धारणषष्ठ्यास्तादा-
 र्थ्याः ।

घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोध-
यितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न इन्द्रोत्तर निर्धारण षष्ठ्याः पर्याप्त-
संख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य
जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामान्यत्वात् पाथः
पृथिव्योजलं स्नेहवदित्यादौ जलमिन्द्रो यः पाथः पृथिवी-
पर्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिसंज्ञे चाभिन्नं
पाथः पृथिवीपर्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकाभावात्
प्रघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यै-
वान्वयधोः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्य-
नान्वयबोधसामग्र्योतत्रैव निर्धारणषष्ठ्याभेदप्रतियोगित्वमर्थः
यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतो
नराणां क्षत्रिये शौर्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्यादौ प्रतीयते
न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगा-
पत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्धा-
रणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे
हे चैत्रेत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः
शूर इत्यादौ निर्धारणसप्तमीस्थितेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः ।
यत्तु नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ राज्ञोः शिर इत्य-
त्रैवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथा च नराभिन्नक्षत्रिय-
त्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियो-
र्जुन इत्यादिको न प्रयोगः नरभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुना-
भेदस्यासत्त्वात् न वा मन्त्राणां वानरः पशुरित्यादिकः, कीशे
पशुभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां
क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वारता-
पत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्वो नरः

शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्येवमन्वयितावच्छेदक-
धर्मावच्छेदेन धियसुरीकुर्वन् भेदमभेदश्च निर्धारणवाचिषष्ठी-
सप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थमुख्यविशेषकान्वयबोधे नाक्तः
प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव
संख्याशून्यसुबर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सङ्गान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन
षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्च त्यास्तां विस्तरः ।

क्षितौ घटस्तनुषु पटः स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैशिक-
सम्बन्धावच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमभि-
व्याहृतसप्तम्या बोध्यते तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात् अन्यथा
क्रियायां मूर्तान्यद्रव्ये वा पटत्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः क्रियादावपि
कालिकादिसम्बन्धेन पटत्वादेव त्तिमत्त्वात् घटे कालिकेन
दिकृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमित्यादौ तादृशसम्बन्धवाचिश-
ब्देन सप्तमिभ्याहृतैव सप्तमी । इवञ्च कालत्वान्तर्भावेन शक्ति-
मङ्गलः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेय-
त्वस्य बोधनाय “कालभावयोः सप्तमी” इति विध्यन्तरमपि
सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहात् तथा च शरदि
पुष्पन्ति सप्तच्छदा इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वन्तः
सप्तच्छदा इत्यर्थः । पुष्पतेरुत्पन्नरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोप-
स्थापनात् तत्रैव तिङर्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सुबर्थस्याधेयत्वस्या-
न्वयादतएव पलाशादेः शरत्कालीनपुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनो-
त्पत्तिमत्त्वेऽपि शरदि पुष्पन्ति पलाशा इत्यादिको न प्रयोगः ।
शरदि पुष्पन्ति पद्मिन्य इत्यादिकस्त्वित्यतएव । शरदि सुन्दर-
चन्द्रमा इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तिल्लेखबोधिका सप्तमी
कालसप्तम्येव । शरदि पुष्पन्तीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्तिरर्थ-
स्तिङ्त्वारभक्तत्वं तथाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्मारभकाः
सप्तच्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति तु प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम् ।

गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाक्षाद्
 कालार्थककृदन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकृदन्तं नाम-
 प्रवृत्तिनिमित्तोभूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः पाचकत्वमित्या-
 दाविव प्रकृतेऽपि शब्दबोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात्
 तथाच गवाभिन्नानां वर्त्तमानदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि वर्त्त-
 मानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः गवां तत्कालवृत्तिदोह-
 नकर्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु फलितार्थः
 सर्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वात् गोषु दुग्धास्वागत
 इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मणां
 सम्बन्धिनि तत्तत्काले, गोषु दोग्धव्यासु आगत इत्यत्र गवां
 विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तादृश-
 काले आगत इत्याकारः । नष्टेषु गोषु आगत इत्यादौ वर्त्तमान-
 कालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् सम्बन्धित्व-
 मक्षतमेव । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरं” ।
 “भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्वपेत्” इत्यादावप्युक्तदि-
 शैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः । पाचकादिकं कृदन्तमपि न काला-
 र्थकतदन्तं कालार्थकप्रत्ययान्तदृष्टचरादिकं न तदर्थककृदन्त-
 मतश्च तेषु पाचकेषु व्रजति । मैत्रेषु दृष्टचरेषु पश्यतीत्यादिको
 न प्रयोगः । स्त्राकं मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य
 मैत्रायातोतंगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्याबोधे कारक-
 कृदन्तबोध्यतावच्छेदक एव वर्त्तमानकालो भावपदार्थो वाच्यः ।
 निरुक्तञ्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति न तु नामाद्यर्थे
 तथैव साक्षात्त्वात् अतएव घटादेर्दुह्यमानगवाधिकरणवर्त्त-
 मानकालवृत्तित्वेऽपि गोषु दुह्यमानासु घट इत्यादिको न प्रयोगः
 यत्तु गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादौ पूर्वस्थाः सप्तम्याः कर्मत्वं
 परस्यास्तु कालवृत्तित्वं, गानजादिकृताश्च भावनिष्ठितत्वाद्दर्श-

मानादिकालमात्रं ताद्रूप्येणार्थस्तेन गोकमकवत्तमानदीहन्-
कालवृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति तत्तुच्छं गोदुह-
मानयोरभेदबोधस्यापलापापत्तेः भावकान्तनान्नो नपुंसकत्व-
नियमात् गोषु दुग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः गोषु चैत्रेण
दुग्धास्वागत इति वक्ष्ये चैत्रस्य दुग्धाषु आगत इत्यपि प्रयोगा-
पत्तेर्भावकान्तस्य कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठ्या अग्रे व्युत्पाद्यत्वात्
सप्तम्याः कर्मादिधाचितायामनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात्
गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्तव्यवानुशिष्टस्य शब्दप्रभृते भावे
विधानायोगाच्चेति दिक् ।

“हस्तेः कर्मण्युपपन्नात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमी । चतुर्थीमि-
वाधिकामाहुस्त्रिंशद्भागुरिवागमठाः” स इति भर्तृहरिस्वरसात्
चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः चर्मणे
द्वीपिनं वध्नाति हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न हस्तेः कर्म,
वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हस्तेः कर्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि
वित्तादिकं न तदुपपद्यं, दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपप-
न्नाख्यसंयोगस्योपगमादतएव हस्तं प्राप्तुमित्यर्थे हस्ते हरिणं
हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात् ।
“मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रम-
सूचनाय । का नोतिरोतिरियती रघुवंशव्येह । शाखासृगं
जरति यस्तव वाणमोक्षः” इत्यादौ तु करिण्युपपद्यमपि
मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहर्तुमित्यादि ।

उपरागे स्नानं विवाहे आहमित्यादौ स्नानादीवुपरागर्भद-
ज्ज्येष्ठजनकत्वलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते
गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु कुरितनाशकत्वेन विहितत्व-
रूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितादौ मोक्षधादिजनकत्वलक्षणं
तन्निमित्तकत्वम् ।

तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तां तिङ्
लक्षयति विभजते च ।

स्वैतरप्रथमान्तस्य नान्नोऽर्थे बोधनक्षमाः ।

प्रत्ययाः स्वार्थसंख्यायां तिङो दशविधाः ताः ॥

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नान्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः
प्रत्ययास्तिङ उच्यन्ते प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नान्नोऽर्थे संख्या-
बोधिकापि न स्वैतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः चैत्रस्तथेत्यादौ
स्वार्थैकत्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः । ताश्च
तिङो लङ्लोङ्लिङ्लुङलिङ्लुङाशोर्लिङ्लृङ्लुङ्भेदेन
दशविधाः ।

ननु चैत्रः पञ्चतीत्यादौ प्रथमयेवान्यत्र क्लृप्तशक्तिकया
चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः
चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावपि चेन्नैव निपातेनोपस्थितस्य
द्वित्वादेशैश्चमैत्रादावनुभवात् । न च तथाद्युपस्थाप्यधात्वार्था-
वच्छिन्नकृत्यादेर्विशेषविधयान्वयबोधं प्रत्यवश्यं तसादिसमान-
वचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा पचतः पचन्ति
वा चैत्र इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककट्वादेरन्वयबोधापत्तेः
तथा चोक्तस्यले तिङर्थसंख्यायां ध्रुव्यधीरेव न भावनाविशेष
एव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं द्वित्वाद्य-
नवच्छिन्न एव नामार्थं तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वय-
बोधने तत्समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्तदव-
च्छिन्ननामार्थं तु तसादिना तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामो-
पस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादत् एव न चैत्रत्व गच्छथः स च
त्वञ्चाइच्चगच्छाम् इत्यादौ युगपन्नानापुरुषेषु भवि एकक्रिया-
न्वयस्यले सुवाक्यातयोर्न वचनैक्यादरः । अस्तु वाक्यातस्य द्वि-
वचनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं

मानाभावात् सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशायां तिपा चैत्रादावेक-
त्वानुभवस्य सन्दिग्धत्वादन्यथा तिङः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वभेदशा-
यामपि चैत्रः पचतीत्यादितः पाककर्तृत्वादेशैत्रादावन्वयानु-
भवानुरोधेनाभिहिताधिकारीयप्रथमायाः शपादेर्वा कर्तृत्वाद-
वाचितापत्तेः न चाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादि-
त्येवमनुमानं मानमप्रयोजकत्वात् खम्टादिसप्तान्यतमत्वं
सुत्वाम्त्वादिसप्तानां प्रत्येकं वा धर्ममपेक्षातिगुरोः स्वादिति-
बादिसप्तपष्ठान्यतमत्वरूपस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वात् सुत्वाद-
प्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शब्द-
मतावनुप्रवेशाच्च । यत्तु केवलादपि पचतीत्यतः पक्तैकत्ववा-
नित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं शक्त्या निरुद्ध-
लक्षणया वा तिपा कर्तृरूपस्थापनादिति तत्तुच्छम् आख्या-
तस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थ-
संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् अन्यथा चैत्रः पचतीत्यादी
सुपा चैत्रादो तिपा च पक्त्यर्थैकत्वबोधनेऽनुभवबाधितस्य
द्विविधैकत्वमानस्य दुर्वारतापत्तेः ।

अस्तु वा तत्र यथा तथा, तथापि मत्स्यण्डी फाणितं
खण्डविकारौ, देकेऽञ्च विवृधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि
मत्स्यण्डीप्रभृतौ सुपोऽदित्वादिवोधकत्वात् । तस्यामति-
व्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह ।

स्वेतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यके ।

शब्दे स्वरूपायोग्योऽपि प्रत्ययसिद्धिर्नित्यः ॥

तिपाद्याः साश्रीतिशतं पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नाव-
गाहिताकं शाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः पचन्त्येवो गच्छतीत्या-
दित इव पचन्ति चैत्रो गच्छतीत्यादिको जात्यपि पक्तृत्वाद्यव-

क्विक्रमधर्मिकान्वयमतेरनुत्पादात् धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेय-
ताके तत्तुल्यबोधमेव एव चान्वयबोधे तिङ्ः स्वरूपयोग्यत्वा-
दत एव चैत्रः पचतीत्यत्रेव चैत्रो न पचति पचत्येव पचतीत्येतादौ
निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादे-
र्बोधो न तु सर्वत्र चैत्रः पचति पुरुष इत्यादितस्येतादौ
पचत्पुरुषादेरबोधात् सुवाद्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्यः
पाचकः पिप्लुवां पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टैस्त्वादा-
त्मगोपस्यादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्मिताक एव शब्दे स्वरूप-
योग्यस्यादयस्तु निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्न-
विषयताकबोधं प्रति असमर्था अपि न प्रत्ययाः ।

“यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ
वीप्सादिसमभिव्याहारात् यदि शूद्रान्नपक्वद्विजत्वोद्यवच्छेदेन
निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तिरत आह ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधमे ।

समर्थः स्वार्थग्रन्थस्य शब्दो वाक्यातमुच्यते ॥

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाक्यातं तदेव च तिङित्यर्थात्तुभ्यते तिङाख्यातयोः पर्याय-
त्वात् । पाकश्चैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थ-
कल्वत्त्वाभिधायकः षष्ठ्यादिको न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य ।
चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया
बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य । चैत्रः पाचक इत्यादौ
तु धात्वर्थविशिष्टस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्तुरेव ।
कृतां धर्मिशक्तत्वादन्यथा पाचको भुङ्क्ते इत्यादिकमयोग्यं
स्यात् स्वार्थ गुणः पाचक इत्यादिकं योग्यमिति प्रातिपदिका-
र्थोः पक्वत्वचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कदर्थकतस्यैताद-
वन्वयायोगाच्च । अयं पक्व काल इत्यादौ तुमाहिना धात्वर्था-

वच्छिन्नोऽनुकूलत्वादित्ये चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादि-
 रेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेषु प्रतिप्रसङ्गः । अत्रेदं
 तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ्-
 शक्यतावच्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्व-
 स्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं चैत्रो निःश्वासितोत्यादितोऽपि
 श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः तिङर्थकतौ च धात्वर्थस्य तं
 करोमीति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्त-
 द्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्थ्यादया
 भासते तथैव साकाङ्क्षत्वादतो गत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां
 गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः तच्च निःश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि
 प्रयत्नत्वमेव तिङ् शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचती-
 त्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः न हि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं
 पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्यैव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य
 पार्क करोमीत्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । नित्यकृतौ
 रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्य
 योग्यतापाताच्च निविडनिखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचर-
 प्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रब्रवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्या-
 दिको न प्रयोगः । ज्वैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
 पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकतेरवच्छेदकत्वेनैव
 संसर्गेण नार्थोऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादिप्रयोग-
 स्चेष्टत्वादन्वयावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकतेः संस-
 र्गत्वे क्षत्यभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्त्वैवानुकूलत्वविशेषस्य
 तिङर्थकतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः । ईश्वरो जानाती-
 च्छति रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः सम-
 वायित्वे, चैत्रो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वे, बहिरवगाहते घटो-
 भासते इत्यादेः देशिकाश्रयत्वे, नृश्यतीत्यादौ च प्रतिकीर्षित्वे,

तिङो निरुद्धलक्षणैकतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छि-
न्नेऽपि तिङः शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादन्तः करो जानातीत्यादिको
न प्रयोगः । प्रागुक्तैवं वा रीतिरत्रापि । पयः पतति स्यन्दते
इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङानुभाव्यते न तु
तदनुकूलगुरुत्वद्रव्यत्वादि येन कृतितुल्यशरीरेषु तेष्वपि
तिङः शक्तिरापद्यते । पटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थ-
स्यैकदेश एव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्याप्तेरन्वयात् संख्यायाः
पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्येत्या-
द्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

ननु कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च
तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ
धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिसत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ
प्रकारत्वात् मैत्रः पचत इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना
तच्छुलः पचतीत्यादौ तच्छुलादेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाका-
दावनन्वयेन धात्वर्थ एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो
न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि
बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्ग-
स्तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थ-
भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायमेव लडादेः स्त्रोपस्थाप्य-
वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङ्मर्थत्वं विना
तदनुपपत्तेः अनुयातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव तिङां
स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकं निष्पाद्य क्रिया-
न्तरव्यासक्येऽपि पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाक-
स्यानुवर्त्तमानत्वात् तिवाद्यन्तधात्वर्थस्य प्राकादेर्वर्त्तमान-

कृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नान्नोऽर्थे साकाङ्क्षत्वात्
 नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिचर्यत्वप्रत्याशया संसर्गाविधयेव
 तस्य लब्धत्वात् पचतीत्यादितो वर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतेरानु-
 भविकत्वाच्च । किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादाव-
 न्वये प्रचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः संयोगादि-
 सम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्हृत्वनिय-
 मकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुम-
 शक्नत्वात् । एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूल-
 क्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यत इति कृतेऽस्ति उच्यतेत्याभावा-
 दुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुण-
 इतिवत् गतिगुणोऽनेकाग्रितेत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न हि भाव-
 कृतमपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु यदि स्वार्थकर्तृत्व
 एव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि
 केवलात् पच्यत इत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधी रिति चेत्
 क एवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व
 एव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषो यत् कर्तृ-
 विहितेन लडा धात्वर्थस्य विशेषत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य
 विशेषणत्वेन, स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव सङ्काङ्क्षत्वात् ।
 एतेन चैत्रेण पक्कमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यादीपि तृतीययैव
 कर्तृत्वमनुभाव्यते न त्वाख्यातेन तिङर्थकतेर्धात्वर्थविशेष्यत्व-
 नियमादिति दीधितिक्रान्तमथ्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन
 स्वार्थैव कर्तृत्वे शब्दग्रानजादेरिव लडादेर्वर्त्तमानत्वबोधक-
 तया सुवर्थकतौ तदन्वयासम्भवात् सुवर्थे तिङर्थान्वयस्यादृष्टः
 चरत्वाच्चेति ।

शब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्तयेव
 तत्कर्म भेदेनैपि चैत्रादेरन्वयस्यानुभवित्रत्वात् कृतिरिव

कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वाच्च तदाख्या-
तस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणायां इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तदगुरुत्व-
स्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वे-
मपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघ-
वाच्च । न च कर्तृनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव
तिङामसिद्धं कर्तृन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वर-
सङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थवगाहित्वंनियमा-
दन्यथा कर्तृनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्यशक्तत्वसम्भवे
कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योक्तप्रपितत्वापत्तेः ।
अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्-
प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात् न स्यात्
पटपदं घटे न शक्त मित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादि-
पदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात्
इत्याख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात् प्रत्युत
पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुण्यशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु
यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्मार्थः कर्त्तानुभाव्यते
तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नाम्नोऽर्थे विशेष-
विग्रहा तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तस्थलीय-
सुपो व्यक्त्यर्थमवश्यं कर्त्तुराख्यातवाच्यता इति तत्र यस्य
नाम्नोऽर्थे तिङा स्मार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते तत्रैव प्रथमा-
तृतीययोरपेक्षेत्येवमभिहिताधिकारोयसुपां व्यवस्थासम्भवादिति
प्राङ्गुरित्यास्तां विस्तरः ।

तिङ्सु लटं लक्षयन्नि विभजते च ।

अयोगभावतः स्वार्थातीतत्वबोधिका ।

लङ्घ्यं पदभेदेन विविधाना अपीड्यः ॥

यादृशतिङ्ः स्मशब्दोपसम्भानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्व-
बोधकत्वाभावस्तादृशी तिङ् लङ्घ्यते । इयञ्च परस्मैपदा-
त्मनेपदभेदेन द्विविधा । अन्या लोडाद्या अपि तिङ्ः ईदृशो-
द्विविधाः इत्यवान्तरभेदः संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनोक्तः । जानाति
जानीते पचति पचते इत्यादौ तिवादीनामष्टादशानामपि
स्मशब्दोपसम्भानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्मिकातीतत्वबोधस्योप-
धायकत्वाभावस्तादुपसम्भाने जानाति स्मेत्यादितस्तथानुभवात् ।
जानीयादित्यादौ लिङादेर्लक्षणादिना स्त्रीपस्याप्यस्यातीतत्व-
स्यानुभावकत्वाभावो न स्वशब्दसन्दर्शाभावप्रयुक्तः सत्यपि
तत्सामिध्ये जानीयात् स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः ।
द्विरुक्तधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थे परोक्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन वा
विशेषणीयं नातो बुभुजे बुभुजाते इत्यादिस्थलीयलव्यतिप्रसङ्गः ।
आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः तद्वि पचतीत्यादौ
धात्वर्थे तदनुकूल स्वार्थकृत्यादौ वा लङादिनानुभाव्यते अपचत्
पच्यतीत्यादौ तु लङ् लृडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभाव-
प्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ अन्यथा वर्त्तमानध्वंसाद्यन्त-
र्भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः । सम्प्रति
पचतीत्यादौ सम्प्रतिलटोः सम्भेदान्नैकतरवैयर्थ्यम् । इदन्तु
बोध्यं वर्त्तमानत्वमत्र न • कालवृत्तित्वं कृतपाकेऽप्ययं पचतीति
प्रयोगापत्तेः परन्तु तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव गौरवस्य प्रामा-
णिकत्वादित्यञ्च प्रागुक्तस्य पञ्चादुच्चार्यस्य च पचतीत्यस्य भूतः
भावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभावकत्वानुरोधात्तद्विः तत्र
शक्तेरावश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्यस्य भूतभावि-
तत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरितस्तत्तदाख्यात-

जन्यायां तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य
तत्तत्कालोच्चरितत्वं तत्तदाख्यातधर्मिकतत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं
न नियामकं वाच्यम् अतएव श्रूयमाणाख्यातव्यक्तेरेवातीतादि-
कालोच्चरितभ्रमदशायामिदानीन्तनादपि पृच्छतीति प्रयोगा-
दतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेः सर्वजनसिद्धो बोधः
सङ्गच्छते । न च पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः
स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे
सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थएव लङर्थं वर्त्तमानत्वस्यान्वयेन
वर्त्तमानकालावच्छेदस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे बाधेन
तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावस्मन्मतेऽप्यति
रात्रे षोडशिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वात् । एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने
चैत्रो न पच्यतीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेर-
भावसत्त्वादित्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ
एवान्वयेनातीतादिकालावच्छेदत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य
भाष्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात् ।
अतएव च निष्पन्नं न पच्यतीत्यादौ निष्पन्नात्रकर्मकभावि-
कृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्कालावच्छेदेन तादृशान्न-
कर्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः ।
क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः तच्च द्विविधं वर्त्तमान-
क्षणाक्षरकालावच्छेदत्वं तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालाव-
च्छेदत्वञ्च तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीति जिज्ञासायामेव गच्छ-
तीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणाक्षरकालावच्छेदगतिमांशैश्च इत्यर्थः ।
चैत्रः कदा सम्पुगत इति जिज्ञासायामेव आगच्छतीत्युत्तरस्य
वर्त्तमानक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेदागमनवान् इति न
प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः ।

लडादेः पदमेदेनोद्दिष्टं है विध्यं निर्वर्त्ति ।

धातोरर्थस्य कर्तृत्वबोधनं व्यञ्जयकर्मयोः ।

परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च ।

व्यञ्जनाधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृश-
माख्यातं तत्परस्मैपदं पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादौच्छाकर्तृत्व-
माश्रयत्वलक्षणं बोध्यते न तु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य
क्वचो निवेशात् चित्रीयते इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्गः
समपद्यत घातिता घातितारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्ता-
ख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न प्रसङ्गः । यङन्तस्य
धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यातमात्मनेपदं चैत्रः
पापच्यते इत्यादिकमेव पौनः पुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्व-
बोधयति न तु पापच्यतीत्यादिकं बोधवीतीत्यादौ तु यङो लुकि
धातोर्न तदन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य पचतामित्यादौ
परस्मैपदस्य धारणं पूर्ववत् । अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रिया-
फलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र
परस्मैपदं साधु स्वरित्जितः कर्तृभिन्नाये क्रियाफले इति
सूत्रेण कर्तारमभिप्रेति सम्बधातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्धे
क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव स्वरित्जित्
व्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तद-
निष्ठे पदान्तरमित्यापिश्लीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव शब्दानां वि-
स्थले स्वगते फले ददे इत्येवं परगते तु ददानीत्येववृत्त्य-
प्रयुञ्जते वृद्धाः । स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ च सामान्यतः
श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशिकं फलमनुष्ठानरीति-
मीमांसयोः स्वर्गतस्तया कल्पनादिति प्राञ्चः । चिन्तामणि-
कृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति
सुत्रार्थस्तो न * याजकादौर्दक्षिणादिसम्भेच्छर्येव यात्रादिकरणे

यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदं पङ्गतस्यापि
यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजका इत्यादिकः
साधुरेव प्रयोगोऽत एव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्यः यजेत
इत्यादावप्यात्मनेपदं धनकामो गणपतिं मोक्षकामोऽर्चयेद्-
रिमित्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते इत्याहुः ।

लोटं लक्षयति ।

स्वक्तुमुमतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।

अनुकूला यादृशी तिङ् स्व व लोट परिभाष्यते ।

करोतु कुरुतां कुर्वन्तु इत्यादौ तुप् ताम्रभृतयश्चैवा-
द्युक्तत्वधी सहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैवाद्यनुमतत्वं बोध-
यन्ति न तु तिवाद्याः अर्थापत्तिगुरूणामित्यादौ षष्ठ्यानुमतत्वं
न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु कदर्थे नवा स्वक्तृत्वेन ज्ञातस्य ।
पन्नो पचत्वित्यादौ अनुज्ञैव लोटोऽर्थः सा च कर्त्तुरिष्टत्वे
सति वक्तुमुमतत्वं तेन चैववक्तृकतादृशवाक्यात् चैवानुमत-
स्त्वेष्टस्य पाकस्य कर्त्तुं पन्नोत्येवं बोधः । शूलं विश विषं
भुञ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः शूलप्रवेशादौ
कर्त्तुरिष्टत्वाभावात् किन्वाज्ञैव सा च वक्तुमुमतत्वे सति कर्त्त-
रनिष्टहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्त्वानिष्टहेतुशूलप्रवेशकलं ता-
वांस्त्वमित्याकारस्तत्र बोधः । पर्वतमप्युत्पाटयानि ससुद्र-
मपि शोषयान्तीत्यादौ लोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्य-
धर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायः तथा च स्वैतराशक्यं यत् पर्वतोत्-
पाटनं तद्वर्त्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायशान् इत्येवं तत्रान्वय-
बोधः न स्वीयैकाग्रविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च
प्रत्ययस्य नान्युत्पन्नमिति वक्ष्यते । अस्तु वा निपातस्त्वेषापि
धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः तिङ्स्तु स्वशक्यताध्यवसायसाधन-
अध्यवसायावधारणं क्वचिद्वक्तागंसनमपि लोट्येति न चैवोक्ता-

जीवतु भवानिति वाक्यात् चैवाशंसाविषयवर्त्तमानजीवनवांस्त्व-
मित्थेवं तत्र बोधः । घटो नीलो भवतु भवान् सुखी भवतु
इत्यादौ तु धातुनेव लक्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ
तिङ्माशंसनीयत्वं प्रतीयते नामार्थस्य नीलादेर्धात्वर्थोत्पत्तौ
भेदेनाभ्यस्याभ्युत्पन्नत्वात् एवञ्चाशंसाविषयवर्त्तमाननीलोत्-
पत्तिमात्रो नीलो घट इत्यादिकस्तत्र बोधः । अस्तु वा नीलादि-
पटसन्दर्शवशात्नीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयध्वंसा-
नधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः ।

लिङ् लक्षयति ।

लोङ् लङ्ग्या विधेर्बोधसमर्था तिङ् लिङ् ल्यते ।

प्रवर्त्तकचिकीर्षायां हेतुधीविषयो विधिः ॥

विध्यन्वयबोधः प्रति समर्थाल्लोटलोटा भिन्ना तिङ् लिङ्-
ल्यते । विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रस्यात-
बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वं स तथा तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागवपाकादिधर्मिकतन्निश्चया-
देव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेरेवञ्च यजेत
पचेत्तत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्ठाननुबन्धी
च इत्याकारको बोधः पटमानय इत्यादौ समर्थं पदं गृह्णाती-
त्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोट्लटी न ताभ्यां भिन्ने
यष्ट्यं देयमित्यादौ तु तथादिकं कार्यत्वादिकं बोधमदपि
न तिङ्भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणञ्च पद्यादित्यादावाशी-
र्लिङ् न प्रसङ्गः । यद्यपि दानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव
प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीयायाः परस्य चेदानीन्तन्या-
कृतेः साध्यताग्रहादपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथाच इदानीन्तनस्वकृत्य-
न्तर्भावेनापि लिङ् शक्त्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्रा-

प्रयोजकं तथापि पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नजादिना समुद्र-
तरणादेः पङ्क्तुप्रभृतिकृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृति-
साध्यत्वं लिङर्थः तथा तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ
तृप्तिकामिष्टसाधनत्वस्य न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्जभक्ष-
णादेः बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्या इष्टसाधनत्वादि-
क्रमपि । नचाहोरात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य
कृत्यसाध्यत्वादष्टस्यामुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमय-
स्मन्त्वरूपस्य चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽत्यनपायात्
तादृशप्रयोजि भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात्
पाकं कुर्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य जलं ताडयेदित्यत्रेष्ट-
साधनत्वस्य श्येनेन यजेत इत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य
शाल्ये वाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङ्गं प्रमा-
न्यते तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः ।
प्रतु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्ट-
साधनत्वं लिङर्थे इति तद्बाधकतया जलं ताडयेदित्यादेर-
प्रामाण्यमेव तत्र कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन
पुनरुत्तरशक्तिषट्कापत्तेः श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेरप्रामा-
ण्यपत्तेश्च श्येनस्य वैरिवधकामकर्तुव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरि-
तस्यानुबन्धित्वात् , न च तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तस्मिन्नेऽपि
भगव्यां गच्छेदित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः न विधौ
परः शब्दार्थ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च । ननु बलवदनिष्टाजन-
कत्वविशिष्टेऽप्येष्टसाधनत्वे , लिङः शक्तिग्रहादिष्टसाधनता-
मात्रस्य श्येनादावनुभावकत्वसम्भवाद् न तत्र लिङो लक्षणा
यदुपेयान्वयधीस्तस्मात्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेन
तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादत एव श्रोतव्यः
श्रुतिवाक्येभ्यः इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेऽपि शक्तमपि

श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न लाक्षणिकम्
 अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशब्दत्वेन सुक्ति-
 हेतुत्वे नियमादृष्टकल्पनापत्तेरिति पक्षधर्ममग्नैरप्युक्तमिति चेन्न
 पश्चादिपदस्यापि लाङ्गूलादिमत्तया मूर्षिकादिबोधने मुख्यत्वा-
 पत्तेः । स्यादेतत् इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकामः
 पचेत्तेत्यादेरपि प्रमाणापत्तेः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादे-
 रोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति चेन्न स्वर्गकामादिसमभिव्याहृत-
 विधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वान्वयबोधं प्रत्येव
 साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिसत्तेऽप्युक्तविधेस्तद्वोधकत्वा-
 सम्भवात् इयांस्तु विशेषो यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तररूपेणैव
 यदि विधिवाक्याद्वोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैव विधेः
 शक्यतावच्छेदकं नोचेदिष्टत्वेनैव अतएव विश्वजिता यजेते-
 त्यादौ इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्तक-
 स्येष्टविशेषसाधनत्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः
 फलं कल्प्यते । यत्तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिफल-
 साधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारलभ्यमिति तत्तुच्छं
 पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वेऽन्वयायोगात् स्वर्ग-
 कामादिवृत्तिशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्त्वान्वये निराकाङ्क्षत्वात्
 फलाव्यवहितनियतपूर्ववृत्तिर्विशेषालम्बनः क्लारिणत्वस्य फल-
 गर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च । नन्वेवं
 स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावती व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन
 तत् प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्वर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धो-
 ऽन्यथा सिद्धानिरूपकस्तद्धर्म एव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं तच्च यागादौ बाधितमप्रसिद्धं
 वा यागत्वादेर्निर्द्वन्द्वस्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तिस्तानवच्छेदकत्वात्
 दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः स्वस्वगुणत्वादेशः सादृश्यस्य

स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अन्यत्रासिद्धानिरूपकत्वादतः कथमिष्ट-
साधनत्वं विधेः शक्यमिति चेत् सत्यं स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद-
र्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च स्वर्गवृत्ति-
वैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाभ्यवहितप्राकालवृत्ति-
तावच्छेदकोभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात् ।
न चैवं वैध एव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानादयं कल्पत्वव्या-
कोपः । स्वर्गवृत्ति यत्किञ्चिद्वर्मत्वेन गृहीतस्यापि वैजात्यस्य
यागविशेषजन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्योदीच्यत्वात्
यदि च जातित्वसामान्यलक्षणया निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं
जातिमत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे
सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्वैजात्येन विशिष्टस्य स्वर्गादेः स्मृतौ
साधकाभावः संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेना-
ग्रहणसम्भवात् समानप्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं
न तु समानप्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात् यदि वा तत्तद्वैजा-
त्यावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्तज्ञाना-
नन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं प्रामाणिकं
संमर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधीहेतु-
त्वात् इत्यमेव च शुद्धमनस्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनः-
पदादेः शक्तिभङ्ग इति विभाव्यते तदा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्न-
स्यैव स्वर्गस्य निरुक्तसाधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति
तदेव यागादौ लिङ्गाद्यैरनुभाव्यतां अनुभाव्यतां वा स्वर्ग-
प्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वलक्षणमेव स्वर्गसाध-
नत्वं तच्च वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव स्वर्गा-
भावस्य प्रयोजकीभूतौ योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्त-
प्रतियोगित्वेन यागादेः सुघटमेव कारणाभावस्यैव कार्याभाव-
प्रयोजकत्वात् । साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमपि तस्मात्तस्य

न लिङ्गर्थत्वं जलं न ताडयेदित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामा-
 न्यापत्तेः परन्तु स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः । रत्नकोष-
 कतस्तु पाकादिकृतित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादि-
 चिकीर्षात्वात् सैव पाकादौ प्रवर्त्तिकेति तस्यां पाकादिकृतित्वा-
 वच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कृतिगतमेवेष्ट-
 साधनत्वं लिङ्गर्थः तादृशचिकीर्षायां क्रियाधर्मिकायाः कृति-
 साध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य बाधियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयो-
 स्योरविध्यर्थत्वात् पाको मत्कृत्या साध्यतां इतीच्छायाः
 प्रवर्त्तकतवेऽपि न तस्यां पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन
 हेतुत्वं मानाभावात् किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मि-
 केष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव इष्टस्य तादृग्येण इच्छां प्रति तदव-
 च्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादन्वया गृह-
 षत्तित्वादिविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्मि-
 कस्रगृहृष्टतित्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः
 एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनीभूतयागकृतिमान्
 स्वर्गकाम इत्याकार एव बोध इति भावना विशेष एव स्वर्ग-
 कामादौ लिङ्गादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते अन्यथा यागः
 स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इति अन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्य-
 विशेषकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः स्वर्गकामौ सज्जेतेत्यपि प्रयो-
 गापत्तिश्च स्वार्थभावनाविशेष एव तिङ्गः सङ्ख्याभिधायित्वेन
 स्वर्गकामस्यातथात्वे तत्र तिङ्गर्थसङ्ख्याया उदासीनत्वात् बह-
 वदनिष्टाजनकत्वन्तु लिङ्गर्थः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशे-
 षणत्वेनान्वेतुमर्हति प्रत्ययान्तमेकस्वार्थान्वयिदन्तरार्थान्वयि-
 त्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमस्य जानतीत्यादावेव व्यभि-
 चारादित्यच्च पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः
 समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्कुरिति हसिकामो जलं न ताड-

येदित्यादावपि इष्टसानत्वशून्याया जलताडनकृतेराश्रयस्तृप्ति-
काम इति परदारान्न गच्छेदास्तिक इत्यादौ बलवदनिष्टाजनक-
शून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रय आस्तिक इत्यर्थः इत्याहुः ।

इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजन-
कत्वं वङ्गायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्-
द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेष-
विषयत्वेनाव्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्तकतया तस्य
विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन
बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्
परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा तद्विरहस्यैव कलञ्ज-
भक्षणादौ नञा बोधनात् । ज्वरातीं नान्नमश्रीयात् इत्यादि
लौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्विजातीयदुःखाजनकत्वे
लिङ्गे लक्षणा । तथा अष्टमचन्द्रे न गच्छेदित्यादावपि धातो-
र्गतिहेतु दुरिते तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतु दुरितं तत्तदनिष्टा-
जनकं नेत्येवं तत्र बोधः अन्यथा तथाविधगतेः पापजनकत्वे तद-
द्वारा कालान्तरभाविदुःखजनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्या-
पत्तेः । गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचका इत्यादि-
वचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात् एतेन सपापस्तुलां
नारोहेदित्यादिपरीक्षाविधयोऽपि व्याख्याताः तत्रापि धातोरारो-
हणं हेत्वदृष्टलक्षकत्वादत एव जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय
केवलम् । प्ररौच्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मता इत्याचार्यैरभ्यु-
क्तमिति श्रूयन्ति । परे तु साध्यताविशिष्टमेव विध्यर्थः तत्राप्येव-
कारस्थल इव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्तालक्षणसाध्यता-
घटकपुल्येकवस्तुन्येव लिङ्गादेः शक्तिः विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्थ्या-
दया लभ्यं अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्तित्वस्य दुर्वचत्वेऽपि
न क्षतिः एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान् यागसाध्येष्टवांश्च

इत्याकारक एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः तेन भावनायाः प्रथमात्सार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते सम्पद्यते च शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरौत्यादिकः प्रवादः यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य विधिबोधत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्तुरौदासीन्याद्भावनाविरहाच्च । धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यैव तथात्वादिति । नचैवं पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्यादित्यादिविधेर्बाधः तत्र स्वाश्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्तव्यत्वयात् इतरगतत्वे प्रमाणासत्त्वस्थल एव साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्तरि तदन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं विध्यर्थोऽस्तु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानसम्भवात् विश्वजिता यजेत राजन्य इत्यादिपि विश्वजिदयागसाध्यवान् क्षत्रियः इत्यन्वयबोधोत्तरं साध्यविशेषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्पत्वात् तथापि हृत्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ हृत्तिकामादेर्जलताडनसाध्यसामान्याभावस्य बोधने बाधादिष्टत्वेन तदवान्तरस्वर्गत्वादिना वान्वयबोधस्यानुभक्तित्वाच्च ताद्रूप्येण शक्तिरन्यथेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्यत्वसंसर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न रोचयेः अतएव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्तिर्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः । प्राभाकरास्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामस्य कृति-साध्यतावान् इत्याकारकः प्रथमं न बोधः तत्त्वामकार्यत्वस्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञातृत्वस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्वं यागेऽङ्गुहीतत्वात् साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वात् स्वर्गपर्यन्तस्यायिस्वव्यापारवत्त्वस्य तादृगव्यापारानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात् स्वर्गकामः पचेतेत्यादावप्राप्त्यानुरोधेन उक्त-रौत्या योग्यताधिः कारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यस्य कर्मणः

फलाभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्य-
 भिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात् अतएव स्वर्गकाम-
 नियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः
 कार्य्यतावान् इत्यपि नादिमो बोधः स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं
 हि न तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामकार्य्यताविशिष्टे यागे
 लिङ्गकार्य्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः नापि तदीय-
 कृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वं स्वर्गकामः पचेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः
 परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्य्यताज्ञानस्य
 विशेष्यत्वं तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य
 यागादेः स्वर्गपर्यन्तस्यायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन
 साधनत्वाग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति तस्मात् कार्य्य एव लिङ्गः
 शक्तिरतस्तत्रैव धात्वर्थयागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च
 यगपदन्वयात् यागस्य कार्य्यं स्वर्गकामनियोज्यताकं स्वर्ग-
 कामकृतिसाध्यं वेत्याकारक एव प्रथमं बोधः । स्वर्गकाम-
 नियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शची-
 सम्पर्कादिके कार्य्यं पूर्वं गृहीतत्वात् उत्तरकालन्तु यागकार्य्यस्य
 स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामनियोज्यताकत्वं वा यागस्य
 तथात्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्यात् यागः
 स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्याकारकः स्वर्गकामनियोज्यताको
 यागः कृतिसाध्य इत्याकारको वा प्रवृत्त्यौपयिक औपादानिको
 बोधः स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्वमुपस्थित्या
 स्वर्गकामनियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे
 सुग्रहत्वात् न च तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि
 कार्य्यत्वे शक्तस्य, लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यलौकिक-
 स्थले कार्य्यत्वविशिष्टे लेखणैवास्तु तावदेव स्वर्गकामनियो-
 ज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं तथा सति अपूर्वस्य द्रुता-

प्येण विध्यनुभावत्वानुपपत्तेः कार्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेन पद-
 ज्ञानस्य तदवच्छिन्नानुभावकत्वात् । नचैवं गङ्गायां घोषो
 दृश्यतामित्यादौ लक्ष्यस्य तीरादेरन्वयधीविषयत्वं न स्यादिष्ट-
 त्वात् । शक्तपदान्तरस्यैव ततोपस्थिततीरादिमाकाङ्क्ष-
 शक्तार्थानुभावकत्वात् पाकं करोतात्यादिप्रत्यक्षे पाकादेरिव
 तत्रापि तीरादेस्तदस्त्वज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात् अतएव
 न तावद्विशिष्टधीविषयस्यैव विशेषणत्वं क्वचित्तदभिनिवेशस्तु
 सामग्रीवशादित्याचार्यैरप्युक्तं लौकिकलिङ्गः क्रियायां कार्य-
 त्वानुभावकत्वे तु तादृशल्लिङ्गावच्छेदेन कार्यत्वे शक्त्यन्तरं
 वाच्यं नो चेत्तत्रापि उक्तैव गतिः अतएव लोके लिङ्गं लाक्षणि-
 कीति गुरुणां सिद्धान्तः सङ्गच्छते इत्याहुः तच्चिन्त्यं दृष्ट-
 साधनत्वस्य विध्यत्वत्वादेव स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरप्रामाण्य-
 सम्प्रत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकामकृतिमाध्यत्वस्य तत्काम-
 नियोज्यताकत्वस्य वान्वये स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे माना-
 भावात् प्रत्यहं सन्ध्यामुपासतेत्यादिनित्यविधेरपि सन्ध्यामुपा-
 सते येतु इत्यर्थवादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचि-
 त्वात् त्रिदिशेषोभूतार्थवादस्य गुरुणापि प्रामाण्योपगमात् न च
 नित्यकर्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः न हि फलकामनां
 विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमभिसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येव
 काम्यसाधनताधियः कारणत्वात् किन्तु यदकर्णात् प्रत्यवाय-
 स्तत्त्वं तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धं नियोज्यान्ययस्य प्रामाणि-
 कत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणस्वर्गसाधनतामाहस्य तद्यौ-
 ग्यताविधया प्रागेव यागादौ सुग्रहत्वाच्च स्वर्गादिनियत-
 पूर्ववर्लिखावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्ता-
 रूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वस्य
 व्यापारत्वाद्यवृत्तितत्वेन तदग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक् ।

श्राद्धे भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीथास्त्वमित्यादौ श्राद्धे भोजनाय
निमन्त्रितो भवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङर्थः ।
तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेश
एव च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति तथा च श्राद्ध-
भोजनधर्मिकस्वकर्त्तव्यत्वधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्या-
कारस्तत्र बोधः तादृशधीजनकस्य भवतात्र भोक्तव्यमित्यादि-
वाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य
निरुक्त प्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् तत्र च यस्य प्रत्या-
ख्यानं प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणमिति वृद्धस्मरणात् निरुक्तधीजनक-
वाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्या-
ख्यानकत्वं श्राद्धमुपक्रमस्य अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छेदिति
श्रुतेः एवञ्च पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं
लिङर्थः तत्प्रत्याख्यानं प्रत्यवायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव
तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्याख्यानाहर्वाक्यप्रतिपाद्यत्वं
प्रत्याख्यानाहर्त्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वं यत्प्रत्याख्यानं
कामचारस्तदामन्त्रणमिति स्मृतेः बालं युद्धात्तारयेत्स्वं
जलादिप्रं समुद्धरेरित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः । धेनुं
दद्यास्त्वमस्मभ्यमित्यत्र प्रार्थना लिङर्थः तच्च स्वसम्पदानक-
दानधर्मिकसम्बोध्यकर्त्तव्यत्वप्रकारकवक्तिच्छाविषयत्वं तेन
चैत्रवृत्तकतादृशवाक्यस्थले धेनुकर्मकचैत्रसम्पदानकदानत्वाव-
च्छिन्नधर्मिका या युष्मत्कर्त्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेषी-
भूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमां स्वमित्याकारकस्तत्र बोधः ।
भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य इत्यादौ क्वचिन्नोऽपि निरुक्तप्रार्थनार्थः
तत्र च भिक्षा भिक्षणीयं क्वद्विहित इति न्यायात् । ऋदो यदि
धूमवान् स्यादित्यादौ धातोर्निरुद्धलक्षणाया भेदोऽर्थस्तदुत्तर-
लिङश्चाश्रयत्वं यद्दि शब्दस्तु लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पत्तये तेन

धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रद इत्यर्थः धूमवान्नेत्यत्र निपातार्थ इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूमवदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये चत्यभावात् ह्रदो यदि धूमवानित्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः इत्यत्र ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वज्रिमान् स्यात् इत्यत्रापि धूमवज्रिनी ह्रदो धूमव्यापकवज्रिमज्जेदवानित्याकारकस्तत्र बोधस वज्रिमान् यो धूमवानित्यादौ यो धूमवान् स वज्रिमानित्यादौ च यद्योगप्राथम्यादिवशादिव प्रकृतेऽपि स्याद्योगप्राथम्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वज्रादेर्भानसम्भवात् अतएव ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादिको प्रयोगः घटादेर्धूमादिव्यापकत्वात् ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् यदि घटवान् स्यादित्याद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो योग्य एव धूमस्योद्देशेऽप्युक्तानि चेन्नात् । यद्योगप्राथम्यञ्च प्रत्येकस्य व्यापकताग्रहे तन्त्रं न तु यद्योगस्य प्राथम्यम् । स शूरः स विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित इत्यादौ न घटपदोऽसौ जुगुञ्ज यः कलम् इत्यादौ च विनापि यद्योगप्राथम्यं तत्र तादेव शौर्यादौ लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् गुणयदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धातोरेत्यन्ताभाव एवातदुत्तरलिङ्गस्तु पूर्ववदाश्रयत्वं तथा च घटवृत्तित्वाभावो गुणत्वं घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य यद्यवृत्तित्वस्याभाववदितं तत्र बोधः । परे तु ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वज्रिमान् स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य 'स्याच्छब्दस्यापादकत्वं' इतिभेदचापत्तिरर्थः तेन धूमवत्तापादकताकवज्रिमत्तापत्तिविशेष इदं इत्याकारकस्तत्र बोधः । यदि शब्दस्तु त शार्थतात्पर्यग्राहकः । यद्ययं धूमवान् वज्रिमानपि स्यात्त्यादौ तु यदि शब्दस्यैवापादकत्वमर्थः इत्याहुः । यो न

णायावगुरेत् तं श्नेन यातयादित्यादौ च हेतुहेतुमतोर्लिङ्
इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतुब्राह्मणावगोरणवान् तदीय-
शतयातनं ब्राह्मणावगोरणजन्यम् इत्याकारको बोधः
ब्राह्मणावगोरणं हन्तुमुद्यमः पौर्वापर्यमात्रं तत्र लिङर्थः न
हेतुहेतुमद्भावः पञ्चात्तस्य कल्पनात् अन्यथा दुरितापूर्वस्य
वाच्यत्वापत्तेरिति तु प्राभाकराः । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं
नयेद् ब्रह्म शाश्वतमित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः ।

ऋतौ स्वदारानुपयादित्यादौ च स्मृतौ न स्वदारगमना-
तिष्ठसाधनत्वे विधेस्तात्पर्यं दारगमनादि लौकिकप्रमाणाव-
तिष्ठसाधनताकत्वेन विधेयत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापक-
स्यैव श्रौतविधित्वात् किन्त्वयोगव्यवच्छेदपर्यवसिते नियमे
। च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्तदेकदेश एवा-
भावे ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालाव-
च्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगि-
स्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वम-
भावश्च द्वयं तत्र लिङर्थस्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्याव-
च्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिनि अभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य
बोधनात् ऋतुकालावच्छेदः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतु-
त्वाकार एव तत्र बोधः । न च येषां दाराणां गमनमलीकं
प्राप्नुतावगमने प्रत्यवायो न स्यात् उक्तवाक्यादलाभादिति वाच्यं
प्रद्वारपदस्य स्वदारभिन्नो यः स्वसमानकालौनस्तदन्यस्त्रीपरतया
ऋतुस्यैव तत्र स्वदारऋतुकालावच्छेद्यस्य स्वदारभिन्न-
समनकालौनेतरस्त्रीगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात्
समनकालौनस्त्रीगमन एव तादृशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्
तेन आहदिने पितृशेषं भुञ्जीतेत्यादिकोऽपि नियमविधिः
शास्त्रात् । पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादि लिङोऽपि नेष्टसाध-

नखे तात्पर्यं भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि प्राशुक्त-
नियमे पञ्चनखानां पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे माना-
भावात् ऋतावुपेयात् स्वां भार्यामन्यथा भ्रूणहा भवेदित्यादि-
निन्दार्थवादवलात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्व-
व्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वकल्पनात् किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेद-
पर्यवसन्नायां परिसंख्यायां सा च यद्यपि न शशादिपञ्चविधान्
पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारापञ्च नखभिन्नस्य शोदनादेर्भोजनस्य
निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा-
तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येव
तत्र वाक्यार्थ इति तत्रत्यलिङ्गा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्याय्यते
प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात्।
ननूक्तलिङ्गः परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजनस्य
प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादिपञ्च-
पञ्चनखानां भोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नियम-
विधिरैवायमुचितः भोजनतदभावयोरैकस्यापि प्रमाणान्तरेण
प्रत्यवायहेतुत्वस्याकृतत्वादिति चेन्न प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे
पञ्चनखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः शशादिपञ्च भुञ्जीत इत्यत एव
पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवान्। श्वाविधं
शङ्खकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यात् पञ्चनखेष्वह-
रनुष्टांश्चैकतो दतः इति मनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्धारण-
सप्तम्या शङ्खकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतु-
तायाः कृतत्वाच्च श्वाविधमित्यस्य शङ्खकविशेषणत्वात् एवञ्च
याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्हि जो धनमर्जयेदित्यादावपि लिङ्गः परि-
संख्यैवार्थस्तेन याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनमर्जनं प्रत्यवाय-
हेतुरिति वाक्यार्थः न कथ्याद्यैरनापन्नैर्ब्राह्मणो धनमर्जये-
दित्यादिवच्चनैरुपायान्तरेण विप्राणां धनमर्जनस्य प्रत्यवायहेतु-

त्वस्व स्फुटत्वात् न तु याजनाद्यैः ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति
नियमविधिर्याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवाया-
श्रुतेः ।

लङ् लक्षयति ।

या अयोगं विना धातोः शपन्तस्यार्धमिक्के ।

अतीतत्वयद् हेतुस्तादृशी तिङ् लङ् लक्ष्यते ।

स्मशब्दस्य योगं विना शपन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वय-
धीहेतुर्यादृशी तिङ् तादृशी तिङ् लङ् उच्यते शिवादिभ्यस्त्व-
येव स्यादित्यत्रेव नङो द्विरुक्तेरनित्यत्वं लङोच्यते इति वा
पाठः तिवादिस्य स्मशब्दोपसम्भानं विना धातोरर्थे नातीतत्वं
बोधयति पपाचेत्यादौ लिङादिर्बोधयन्नपि न शपन्तस्यापच-
दित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङ्स्तथात्वम् अदीव्यदि-
त्यादौ शपन्तस्य धातोरर्थे स्मार्थमबोधयन्नपि दिवादिसुत्-
सजातीय एव तण्डुलमपचत् इत्यादावमो निरुक्तसजातीयत्वे-
ऽपि न तिङत्वमतस्तद्व्युदासः प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वाद्य-
नाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणाच्च पच्यतां पच्येतां पचतामित्यादाव-
गतां अपचतां आपाक्तमित्यादौ च लोटो लृङ् लुङ्स्तामातां
गृह्यते न प्रसङ्गः । अत्रापचदित्यादौ लङोऽतीतः काल इव
तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वंमप्यर्थः तच्च पूर्वदिनवृत्तित्वमिति कौमाराः
ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः किन्त्वद्यतनभिन्नत्वं अनद्यतने लङिति
गच्छिन्यनुशिष्टं रित्यपरे । तथा च वर्तमानध्वंसप्रतियोगि-
पूर्विदिनवृत्तिपाककृतिमान् तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्ति-
पाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः । प्रायिकचेदं तेन ह्यस्तन-
त्वादिशून्येऽपि काले क्वचिन्नडादेः प्रयोगः । ह्योऽपचदित्यादौ
अपचाख्याताभ्यामेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते सभेदव्या-
यात् अन्यथा पक्ता पचतीत्यत्रेव निराकाङ्क्षापत्तेः ।

लुङ् लक्षयति ।

हन्तेः कृतबधेरर्थं यातीतत्वस्य बोधिका ।

सिजन्तस्यायवा धातोस्तादृशी तिङ् लुङीयते ॥

कृतबधादेशस्य हन्तेरर्थं किंवा सिजन्तस्य धातोरर्थं याती
तत्वस्य बोधिका तादृशी तिङ् लुङा लुङ्शब्देनोच्यते । जघान
हन्तिस्म इत्यादौ लिङ् लङादिको हन्तेरर्थः । तीतत्वस्य बोधको
ऽपि न कृतबधादेशस्य न वा सिजन्तस्य अबधीत् अबधिष्टा
अबधिषुरित्यादौ तु लुङ् मात्रं तथा बध्यात् बध्यास्तां
बध्यासुरित्यादौ कृतबधादेशस्य तस्यार्थं स्वार्थानुभाविकापि
आशौर्नातीतत्वस्य बोधिका । अत्राप्यनुमतत्वह्यस्तनत्वाद्यना-
काङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पच्यतां अपचत् अपचतामित्यादौ
लाङाद्यतिप्रसङ्गः । अत्रापाचौदित्यादौ अतीतः काल इव
तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङामर्थस्तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्य-
द्यतनपाककृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः । रीतिरुक्तैव ।

लिटं लक्षयति ।

दिरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने ।

या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते ॥

अशिग्रियत् अदुद्रुवदित्यादौ दिरुक्तस्यैव अपाचौदित्यादौ
तदन्यस्यापि धातोरर्थं स्वार्थान्वयं लुङादयो बोधयन्ति । लिट्
जघान जघ्नतुरित्यादौ दिरुक्तस्यैव धातोरर्थं पिपक्षति पापक्ष
इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न तिङ् तत्रापि प्रकृत्यर्थे वर्त्त-
मानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे पचाव इत्यादौ
न लाङाद्यतिप्रसङ्गः ।

काशाञ्चक्रे लोलूयामास ईक्षास्वभूव इत्यादौ वाम इ-
क्यादेरप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रत्वादसम्भवापत्तेरन्यथा
निर्वृत्तिः ।

द्विरुक्तस्य यजेरर्थे चकासोराम्युतस्य वा ।

या स्वार्यस्यान्त्ये हेतुः सा वा लिट् कथ्यते भूषः ॥

जुहीतीत्यादौ द्विरुक्तस्य धातोर्र्थे स्वार्यबांधकोऽपि लडादिर्न यजेरर्थे । चकास्तीत्यादौ चकासधातोर्र्थे तादृगपि नामन्तस्य मनश्चाल सुरभिभाग आजगाम इत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः तच्चातीन्द्रियत्वं तेनातीतकालवृत्त्यतोन्द्रियचलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः । चैत्रश्चार् पपाच इत्यादौ तु लिङुपस्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयाऽयोग्यत्वात् । एतेन व्यातिने किरणावलीमुदयन इत्यादि व्याख्यातम् शेषं पूर्ववत् ।

लुट् आशीर्लिङञ्च क्रमेण लक्षयति ।

धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधिका तिङ् लुक् च्यते ।

आशीर्लिङ्नाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका ॥

श्वः पच्यतीत्यादौ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न तिङ् लुडादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न श्वस्तनत्वमपि जीवतु भवानित्यादौ तु तुवादिकं आशंसनोयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य भावित्वस्य बोधकोऽपि लडादिर्नाशंसनोयत्वस्य भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरष्टादशैवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्गस्याशंसां भावित्वञ्चानुभाषयन्ति । अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तन्नोचरा परकृतेरतीतत्वाद्भविष्यत्वाच्च तदानौमयं पपाच पच्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्वारणे तु पपाच पच्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः एतदवच्छेदेनातीतत्वमविष्यत्वयोर्बाधादिति चेत् न पाककृतित्वावच्छिन्नधर्मिकायां तत्तत्पाकगोचरकृतित्वावच्छेदस्वरूपसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्थकधातूत्तर लिट्त्वपुदिना हेतुतथैव उक्तदोषव्युदासात् चुस्तीत्याहारोपणा-

दिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः किन्तु स्थात्कारोपणाग्निनिवेशनतुषप्रक्षेपाद्यनुप्रस्फोटनपर्यन्तस्तत्तत्क्रियाकलाप एव । यदाह दुर्गः क्रियते इति क्रिया सा च पूर्वापरीभूतावयवैवेति तद्वाच तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधात् अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशायां पपाच पच्यतीत्यादिको न प्रयोगः । नचैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि अयं पपाच इति स्यात् निष्पन्नपाकगोचरयावत्कृतेरतीतत्वात् इति वाच्यमिष्टत्वात् तण्डुलं पपाचेत्यादि प्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात् अन्यथा सूपमपाचीदित्यादिप्रयोगस्तत्र कथं स्यात् । अतएव सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्मकनिष्पन्नपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाचीदित्यादिकः प्रयोगो भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाचीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः सूपकर्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

लृटं लृङ्च लक्षयति ।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च ।

वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिमे ॥

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशी लृट् यात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी लृङ् तण्डुलञ्चेत् प्राप्तात्योदनमपि पच्यति चैत्र इत्यादौ स्थितिप्रभृतयश्चैत्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्ताद्यभाववत्त्वमनुभावयन्ति तथैव चोद्ग्राप्स्यत् ओदनमप्यपच्यत् इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वं तथाच भविष्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः वस्तुतो भाव्यादिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्तं ओदनपाक्ताद्यभाव

एव उक्तस्थले लृडादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैत्रञ्चेदपति-
थत् ग्राममप्यगमिष्यदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थञ्चेदगमिष्यत्
सार्थमप्यलप्स्यत् इत्यादिकस्तु चिन्त्यः सार्थलाभाद्यभावस्य
तीर्थगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वात् इति तण्डुलञ्चेत् पचेदोदनमपि
भुञ्जोतेत्यादौ तु क्रियातिपातनस्य वर्त्तमानत्वमेव लिङा प्रत्या-
ख्यते न तु भावित्वमतोतत्वं वेति तदव्युदासः ।

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति ।

सुवर्थानन्वितस्वार्थतिङ्न्त्यप्रत्ययस्तु यः ।

स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा ॥

सुवर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङ्न्त्यः प्रत्ययः स तादृ-
शार्थे धात्वंशप्रत्ययः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजाद्यर्थस्य इच्छादेर्न
सुवर्थेऽन्वयः किन्तु तिङ्न्त्ये पचतीत्यादौ सुवर्थानन्वितकृत्यर्थ-
कोऽपि तिवादिर्न तिङ्न्त्यः पिपक्षया कुरुतेत्यादौ तु भावकृत्त-
भ्यस्य इच्छास्वरूपस्यैव सुवर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थ-
पाकेच्छामात्रस्य अस्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयव-
रूप एव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात्
सनादिप्रत्यस्य ।

विभजते ।

नामप्रकृतिकस्यायं धातुप्रकृतिकस्तथा ।

तवादिमः क्यच्क्वडादिरपरः सन्यङादिकः ॥

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति
द्विविधः । तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्यच्क्वडादिः अपरो
धातुप्रकृतिकः सन्यङादि चैत्रः पुत्रीयति इत्यत्र क्यजर्थेच्छायां
तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्य-
र्थस्य, पुत्रीदेस्तस्याश्च तिङ्न्त्ये आश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वये

साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्ववाञ्छैव
इत्येवमन्वयधौः अतएव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छादशायां
पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः किन्तु मानुषीयतीत्यादिरिव ।
अतएवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रकारकेच्छाबोधन एवा-
सामर्थ्यम् । आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात्
आत्मसम्बधौ यः पुत्रः पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने तु तस्य
सामर्थ्यमेव चैतस्य गुरुकुलमित्यादाविव वृत्तिशब्दैकदेशेऽपि
पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविधयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् ।
आत्मपुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
त्वात् तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं
पश्यामः । एतेन पुत्रकाम्यतीदं काम्यतीत्यादौ काम्यस्याप्यर्थो
व्याख्यातः । पुत्रीयति माणवकमित्यादौ तु आचारसदृशा-
चारः क्वजर्थस्तद्विशेषणीभूते आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते
च माणवकादेः कर्मत्वेनान्वयः तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृशं
यन्माणवककर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र
बोधः । पुत्रकर्मकाचरणञ्चेहान्नपानादिना संवर्द्धनतोषणादि ।
सर्पयति शत्रुमित्यादौ सर्पकर्मकाचरणतत्त्वं यच्छत्रुकर्मका-
चरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः सर्पकर्मकाचरणञ्चात्र सर्प-
कर्मकताडनमारणादि ग्राह्यम् । प्रासादे कुटीर्यतीत्यस्य कुट्य-
धिकरणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूल-
कृतिमानित्यर्थः कुट्यधिकरणकाचारश्चेह कुट्यधिकरणक-
शयनादिरूपो द्रष्टव्यः । कर्माधिकरणयोरेव सदृशारे क्वचो-
विधानात् वज्रिकण इवाचरति धूलिर्दण्डेगेवाचरति चक्रेण
त्याद्यर्थे धूलिर्वज्रिकणोयति चक्रेण दण्डेयतीत्यादिकः कर्तृ-
करणादेः सदृशाचारे अपप्रयोगः । मान्ताव्ययाभ्यां न स्यादि-
त्यनुशिष्टेरिदमिच्छति स्वरिच्छति इत्याद्यर्थे इदमिवाचरती-

त्वाद्यर्थे च न क्यच् । गव्यति नाव्यतीत्यादावपि गामि-
च्छति गामिवाचरति इत्यादिरर्थः । ओदीङ्गां क्यचः
स्वरवद्भावादवाद्यादेशः नमस्तपोवरिवसां कर्त्तृत्वेऽपि
क्यचो विधानात् नमस्यति देवानित्यस्य देवनति* तपस्यति
शत्रुमित्यस्य शत्रुसन्तापं वरिवस्यति गुरुनित्यस्य च गुरुणां
परिचर्यां करोतीत्यर्थः । श्येनायते काक इत्यादौ क्यङोऽपि
आचारसदृशाचाराऽर्थः तत्र व प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्त्तृत्वेनैव
साकाङ्क्षत्वात् श्येनकर्त्ता आचारसदृशाचारवान् काक इत्येव
तत्र बोधः । श्येनकर्त्ता आचारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्यः । श्येनौ
इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकोत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्यङि
पुंवद्भावः गार्ग्यमिच्छतीत्याद्यर्थे गार्गीयतीत्यत्र क्यचोव गार्ग्य
इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गीयते इत्यत्र क्यङाप्रत्ययप्रत्ययस्य लोपः ।
तथा वाजोयतीत्यादौ नस्य । ओजायते अप्सरायते पयायते
पयस्यते गर्दभति अश्वतीत्यादाप्युक्तरीत्यैवान्वयः ओजसप्-
सरसोर्नित्यं पयसः सो विभाषया । क्यङोऽपि लोपो द्रष्टव्यो
गर्दभत्यश्वतीत्यत इति वचनादेषु सादेर्लोपः अत्रौजःपदस्यौ-
जस्विपरत्वमिति निबन्धारः । गव्यते नाव्यते इत्यादेरपि
गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः पूर्ववदवादेशः पूर्वमनुष्मना उष्मनो-
वदाचरति इत्यर्थेऽप्युष्मनायते दुर्मनायते अवेहत् वेहदिवाचर-
तीत्यर्थे वेहायतीत्यादौ तस्य लुक् । गौर्गर्भवातिनी वेहत् । अलो-
हितो लोहितो भवतीत्यर्थे लोहितायति लोहितायते स्वरितत्वाद्-
भयपदं रुद्धमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते अलीका-
यते इत्यादि । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते कल-
हायते । मिलितस्य पुनश्चर्वणं रोमन्थः तं करोतीत्यर्थे रोम-
न्यायते गौः ।* मुण्डादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थं कृतादितः ।
पक्तीत्यर्थे च सद्योदेरङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीति भागुरिरिमृतेः नर

मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं जलं मिश्रयतीत्यत्र जलनिष्ठ-
 मिश्रणं वासः शिथिलयतीत्यत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम् अन्नं मधु-
 रयति इत्यन्नान्ननिष्ठमाधुर्यं चैत्रं मित्रयति इत्यत्र चैत्रनिष्ठ-
 मित्रत्वं क्षरोतीत्यादिको नामप्रकृतिकस्य णेरर्थः । तत्र
 मुण्डादिपदस्य धर्मपरत्वात् मुण्डादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको-
 भूतफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्मत्वमिति सम्प्रदायविदः । वासः
 पृथु सृदु भृशं वा करोतीत्यर्थे वासः प्रथयति म्रदयति भ्रश-
 यति इत्यादावृत्तो रेफादेशः । तथा चैत्रं परिव्रजयति इत्य-
 त्वापि । कण्डूदिभ्यस्तत् करोतीत्यर्थे यजेव न तु णिः तेन
 गात्रं कण्डूयति कण्डूयते वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डू करोती-
 त्यर्थः जिह्वादुभयपदम् एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करो-
 तीत्यर्थे स्वर्गलोके महीयते डानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदं शब्दा-
 दिभ्यः करोतीत्यर्थे कण्डेवेत्युक्तम् । कृतयति वर्णयतीत्यादौ
 गृह्णातीत्यादिरर्थः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति इत्यत्र
 च सत्यं वक्तौत्यादिरर्थः सत्यादित्त्रिकादावागमश्च प्रियं स्थिरं
 वा वक्तौत्यर्थं प्रापयति स्थापयति इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्था-
 द्यादेशोऽपि अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति इत्यत्र तरप्रत्यय-
 लोपश्च गोमन्तमाचष्टे इत्यर्थे गवयति गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे
 गुणयति स्रग्विणमाचष्टे इत्यर्थे सृजयति इत्यादौ तु मन्तुवन्तु-
 विनां लुगपि तथा कर्त्तारमाचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र त्वचः
 अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति वादमाचष्टे इत्यर्थे साधयति
 इत्यत्र चान्तिकवाद्योर्नेदसाधौ च युवानमल्पं वा वदतीत्यर्थे
 कनयति युवाल्पयोः कन्वेत्यनुशिष्टेः पक्षे यवयति अल्पयति
 इत्यपि । स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे स्थूल दूरयुवक्षिप्रः
 क्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चेत्यनुशिष्टेः क्रमेण स्थवयति दवयति
 यवयति अपयति क्षोदयति इत्येव प्रयोगः । बहूनाचष्टे इत्यर्थे

भूययति बहो भूयादेशः । हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि
 णिः तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते पादयते इत्यादि
 पूर्ववदात्मनेपदम् । तूस्ताद्विघाते संछादे वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा ।
 उत्क्षेपादौ कर्मणो णिस्तत्तदव्ययपूर्वत इति भागुरिरमृतः
 तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे वितूस्तयति तूस्तं केशजटा वस्त्रं
 संछादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति पुच्छं मुत्क्षिपतीत्यर्थे
 उत्पुच्छयते गौः एवं परिपुच्छयते भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थे
 संभाण्डयते भिक्षुः चोवरं सम्भार्जयतीत्यर्थे सञ्चोवरयते ।
 कर्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः तूस्तयति
 प्रतूस्तयति इत्यादितः कथितार्थानामप्रतीतेस्तुत्तदव्ययपूर्वकत्व-
 नियमः । वीणात उपगाने स्याद्वस्तितोऽतिक्रमे तथा ।
 सेनातश्चाभियाने णिः श्लोकादेरप्युपस्तुताविति भागुरिस्मृते-
 रत्रापि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते । तथा च वीणया
 उपगायतीत्यर्थे उपवीणयति यशः हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे
 अतिहस्तयति गृहं सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिसेनयति
 समरं श्लोकैरुपस्तोतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः
 प्रयोगः । कर्मप्रत्यये तूपवीण्यते यश इत्यादि वीणादेः करण-
 तास्थल एवायं विधिरतां वीणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः
 साधुः । अशनधनाभ्यासाय उद्रकान्नाः कलोपश्च तदिच्छती-
 त्यर्थे तेन अशनोयति धनायति उदन्यतीत्यादावशनमिच्छती-
 त्यादिरर्थः । अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति । चैत्रं
 भावयति आत्मानं गमयति इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य णेरप्यनु-
 कूलव्यापारो व्यापारमात्रं वार्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलतायाः
 संसर्गविधयापि भागसम्भवात् तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापार-
 वान् आह्वयत्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः । कचिज्ज्ञानानु-
 कूलव्यापारोऽपि स्थिरः यथा कथकः कंसं घातयति इत्यादौ

अभिनयादिरूपः । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य षेः स्वरूपमर्थः
 तेन चोरयति चिन्तयति इत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकति-
 मानित्यादिरर्थः । गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः कमेस्तु णिङ् ।
 ऋतेर्नायङ् चतुर्लेषु नित्यं स्वार्थे परत्र वेति भागुरिः । स्वार्थे
 स्वरूपार्थे तेन गोपायतोत्यस्य रक्षणस्वरूपं धूपायति इत्यस्य
 सन्तापस्वरूपं विच्छाद्यतोत्यस्य गतिस्वरूपं पणायते
 इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः ।
 आकर्णयामास न वेदनादान्नचोपलेभे बणिजां पणायता इति
 व्यवहारार्थं भट्टिः । पणायते इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्ये-
 वार्थः स्वरूपार्थकृत्वात् अल्पापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा
 भवेदित्यादिकः प्रयोगः अल्पादं क्रियाविशेषणत्वे क्लौवत्वापत्तेः
 इत्युक्तप्रायं स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्गगोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः
 डानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ऋतीयते इत्यस्य घृणास्वरूपं करोती-
 त्यर्थः । परत्र वेत्युक्तेश्चतुर्लकारादन्यत्र गोप्ता गोपायितः
 कामता कामयिया अर्चिता ऋतीयिता इत्यादिको द्विविधः
 प्रयोगः गुपो बधेध निन्दायां क्षमायाञ्च तथा तिजः । प्रती-
 काराद्यर्थकाच्च क्तितः स्वार्थे सनो विधिरिति भागुरिः । तेन
 जुगुप्सते वीभत्सते इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः अतएव
 जुगुप्सा स्वल्पापि क्षपयति राहृत्त्वं परिषदीत्यादिकः प्रयोगः
 तपस्तिचित्ते इत्यस्य तपःकर्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तृत्वर्थः चिकि-
 त्स्यातुरमित्यस्यातुरकर्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतीत्यर्थः रिपुं
 विचिकित्सीतीत्यस्य रिपुकर्मकनिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः विचि-
 कित्सति मन्त्रनः इत्यादौ च मन्त्रनः सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः ।
 एषामर्थान्तरे तिङो नाभिधानमिति भागवर्त्तिः तेन संगोप-
 निशाननिवासाद्यर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्येवमदिकमेव
 प्रत्युदाहरणं मानदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे सन् तेन मानं पूजायां

त्रिचारे वा इत्यस्य मोमांसते दान खण्डने इत्यस्य दीदांसते
 शान तेजने इत्यस्य शीशांसते इत्याद्याप्युक्तदिशैवान्वयः । पाकं
 चिकोर्षति ओदनं बुभुक्षते इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः तस्याश्च
 द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविशेष्यताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन
 धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादप्रकारनिष्ठस्वसमानकर्तृ-
 कत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्मिकां निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमती
 या इच्छा तद्धानित्यादिरर्थः समानकर्तृत्वस्य निवेशात् अन्य-
 दीयकृतिपाकादाविच्छावत्ययं चिकोर्षति पिपक्षति इत्या-
 दिको न प्रयोगः इति चिन्तामणिकृतः । सोऽन्डस्तु पाकं
 चिकोर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूलधात्वर्थ एवा-
 न्वयः तदर्थस्य तु समानकर्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थेच्छायां
 तथाच पाकविषयताककृतिसमानकर्तृकतद्बोचरेच्छावान्
 इत्यादिरेवार्थः कारकविभक्तेः क्रियायामिव स्वार्थबोधकत्वादत-
 एव गृहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः स्थितेगृहकर्मकत्व-
 बाधात् अन्यथा गृहधर्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोधयन्नयमेव
 प्रमाणं स्यात् न तु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राह । चिकी-
 र्षादेः प्रवृत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वेन तद्बोचरेच्छासत्त्वेऽपौच्छार्थक-
 सनन्तात् न सन्प्रत्ययः सनन्तान्न सनिष्ठते इत्यनुशिष्टेरत-
 श्चिकोर्षिषतीत्यादिकां न प्रयोगः पापच्यते इत्यादौ यङः
 पौनःपुन्यमर्थः तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय क्रियोत्तरतादृशक्रिया-
 नन्तर्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति तेन पाकोत्तरपाका-
 नन्तर्यवत् पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः द्विः पक्षरि पुनः
 पुनः पुनः अपि न निरुक्तं पुनः पुनः पक्षत्वम् अतो न तत्र पाप-
 च्यते इति प्रयोगः पाकोत्तरत्वादिकश्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं
 बोध्यम् अतः पुनस्तृतीय पाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः ।
 तण्डुलं पापच्यते इत्यादौ यङन्तधातूपस्थाप्ये सर्वत्रैव पाकादौ

तण्डुलकर्मत्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् ' नातः क्रमेण मुद्गमाषौ पक्त्वा तण्डुलस्य पक्त्तरि तथाविधप्रयोगः तुषेण पाप-
 च्यते इत्यादौ कारकान्तरमध्येतेन व्याख्यातं जंगम्यते चक्रम्यते
 इत्यादौ धात्वर्थगतं पौनःपुन्यमिव कौटिल्यमपि यङोऽर्थः
 गत्यर्थात् कौटिल्य एव तद्विधानात् तेन पुनः पुनः कुटिल-
 गतिमान् इत्येवं तत्र बोधः शेषं पूर्ववत् । लोलुप्यते चंचूर्यते
 जंजप्यते दंदश्यते जेगित्यते इत्यादौ निन्दितत्वमपि तेन पुनः
 पुनर्गर्हितं लुप्यति चरतीत्यादिकस्तत्पार्थः । अत्रोत्सर्गत एव
 एकाचो हलादेरेव धातोर्यङ् विधानात् पुनः पुनः कथयति
 जागर्ति दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथादेर्न यङ् नापि पुनः पुनरेति
 एजते इत्यादाविन प्रभृतेः ऋप्रभृतिभ्यश्चेति विशेषविधेस्तु
 पुनः पुनरियर्त्ति अश्नाति अटतीत्याद्यर्थे अराय्यते अशाश्यत
 आटाय्यते इत्यादिकः प्रयोगः शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् पुनः
 पुनः शोभते रोचते इत्यर्थे शोशुभ्यते इत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादिति
 वदन्ति ।

तद्धितं लक्षयति ।

विभक्त्यादिविकादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् ।

नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥

विभक्तिधात्वंगुणज्ञानोऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं वृत्तकृत् इत्यादौ
 ऋस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेव तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं
 विशेषयन्त्यन्ये नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं,
 विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्य-
 व्याप्तेश्च ।

विभजते ।

तस्यापत्यं तद्विशेषसदृचेण युतेन्दुमान् ।

कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्युद्घोऽथ ऐति तत् ।

अधौते वा देवतास्य सैवमादौन् यथायथम्

बोधयद्बिधानर्थास्तद्धितं स्यादनेकधा ॥

तूस्यापत्यस्य विशेषो गुर्वायत्तत्वप्रथमत्वादिः ।

अपत्यार्थं व्याकुरुते ।

अण् नास्मिऽपत्यसामान्ये षष्ठ्यन्ताबाधकं विना ।

अदन्तादिण् निषदादेरन्त्याचोऽक चेष्टमेचितम् ॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये
अण् इत्यत्सर्गः स च मरीचेरपत्यं मारीचः काश्यपिरित्यादौ
अपत्यविशेषभाने तु तद्धितभेदो वक्ष्यते मरीचिना अपत्यमित्यर्थे
तु न षष्ठ्यन्तं नाम । अणो बाधकमाह अदन्तादिति अद-
न्तान्नाम्नो बाधकं विना इणेव दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अस्या-
पत्यमिः इत्यादौ तत्रापि निषदादेरिणा अपत्यबोधने तदन्ति-
माचोऽगादेशोऽपेक्षितः यथा नैषादकिः वैयासकिः चाण्डाल-
किरित्यादौ ।

इणोऽपवादमाह ।

शिवादिभ्यस्त्वणिव स्यात् ख्योगर्गादिर्गणान्तथा ।

कुञ्जादेरायनण् ख्यश्च तस्मान्नैष स्त्रियामिति ॥

शिववरुणककुत्स्थपुत्रप्रभृतिभ्योऽणिव नत्वदन्तादिण् मुनिषु
वशिष्ठादिष्वणिषु वसुदेवादिः कुरुषु नकुलादिषु
शिवादौ पाठ्यः तेन वाशिष्ठो, वासुदेवः माहदेवः नाकुल
इत्यादिरेव तत्र प्रयोगः शतानीकस्तु नाकुलिरित्यादौ कचिद-
पवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः । गर्गस्या-
पत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् ख्यः यथा गार्ग्यः काव्यः वार्यः
पाराशर्यः कात्तवौर्यः जामदग्न्यः इत्यादौ अत्र गणादित्युक्ते
गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव भवमग्रेऽपि ।

कुञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनणं तदुत्तरं स्थस्त्रियां यथा
 कौञ्जायन्यः ब्राह्मणायन्यः इत्यादौ स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव न तु
 ततोऽर्थः “सुमङ्गलादित्वात् डौप् । अत्रास्त्रियामित्युबहुत्व-
 स्याद्युपलक्षकं तेन कौञ्जायनाः पुमांस इत्यत्रापि न स्थः ।
 गार्गिः कौञ्जिरित्यादौ नापत्यत्वेन बोधः किन्तु प्रथमापत्यत्वे-
 नेति वक्ष्यते ।

अदन्ताच्छिपिनो ण्योवा सेनान्ताल्लक्षणादपि ।

नडादिर्णयनो नित्यं बाह्यादेस्त्रिणं विधीयते ॥

तान्द्रवाय्वस्तान्द्रवायिः कौम्भकार्यः कौम्भकारिरित्यादौ
 शिल्पिवाचकात् महासैन्यो महासैनिरित्यादौ च सेनान्तात्
 लाल्लक्ष्यो लाल्लक्षिरित्यादौ लक्षणशब्दादिणि प्राप्ते विभाषया
 स्थः तथा नडादेर्णयनो नित्यं तेन नाडायनः चारायण इत्यादौ
 कुञ्जायन्तर्गतो नडादिः बाह्यादेस्त्रिणं यथा बाहोरपत्यं
 बाह्विः सुमित्राप्रभृतयस्तु बाह्यादिगणे द्रष्टव्याः ।

अणोऽपवादान्तरमाह ।

स्त्रीप्रत्ययान्तादवादिरेष्ये यण् परिभाषिकात् ।

न नदीमानुषीनास्व आदावाहुद्विवर्जितात् ॥

विनतायाः सौपर्ण्याः कमण्डल्वाः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे
 वेनतेयः सौपर्ण्यः कामण्डलेयः यौवतेय इत्यादौ स्त्रीप्रत्यया-
 न्तादेयस्येव नत्वण् अत्रेवपत्यमित्यर्थे आत्रेयः अत्रिपदम-
 प्रत्ययेदन्तद्विस्वरगाम्नि पारिभाषिकं तेन शोच्यः हृद्वेयः
 आग्नेयः इत्यादिकः प्रयोगः । विध्यादिकं द्विस्वरमपि नाप्र-
 त्यये दन्तं मरीच्यादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतो वैधो
 मारौच इत्यादौ न प्रसङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावाहुद्वि-
 वर्जितात् नदीमानुषीनास्त्रीनैयणं यथा यामुनः सैप्रः सारस्वत
 इत्यादौ यथा वा सौमद्रः कौश्ल्य इत्यादौ आदावाहुद्विमतः

दृशनान्नो यथा प्रशमेयस्त्वेव यथा जाङ्गवेयः द्रौपदेयः कौश-
यः इत्यादौ ।

तथा ।

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्तस्यैयणि नित्यः ।

कुलटाया विकल्पेन सती यदि भवत्यसौ ॥

सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्तस्वरस्य नित्यमिनादेशो यथा सुभगाया
पत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः पारस्त्रैणेयः इत्यादौ
हार्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः । सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री
धको तथा । मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः ।
लटा तु यदि सती तदा तदन्तस्वरस्यैयणि विभाषया इना-
णो यथा कौलटिनेयः कौलटेयः इत्यादौ यदि त्वसती तदा
लटेयः इत्येव प्रयोगः ।

तथा ।

शीलेनार्जुन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा ।

एरण् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरण् स्त्रियान्तु लुक् ॥

शीलेन हीनानां दास्यादीनाम् अङ्गेन हीनानां काणादी-
न् स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् यथा दास्या अपत्यं
पुत्रः दासेरः यथावा काणाया अपत्यं काणेयः काणेरः
। टाप्यङ्गहीना चेत् कौलटेर इति चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे
मेरण् नत्वेयस्सपि यथा चाटकेरः चटकास्यापत्ये तु तस्य
तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः ।

तथा ।

तिकादेरायनिण् नित्यं तदादिस्तु विभाषया ।

पुंयः स्त्रियः स च व्यञ्ज्य भौतुर्यः अशुभान्वित् ॥

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिण् यथा तैकायनिः कौश-
यनिरित्यादौ कौशस्यायनिवृत्तभासिति भट्टिः । स च तदादेः

सर्वनाम्नो वैकल्पिकः यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनिः तादः
यादायनिः याद इत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्त्रीयः भ्रातुर-
पत्यमित्यर्थे भ्रात्रीयः भ्रातृव्यः इष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो रूढः
एव तदुक्तं भ्रातृव्यौ भ्रातृजडिषाविति श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थे
यः श्वशुर्यः ।

तथा ।

कुलाय एयकशीनः सपूर्वात् केवलादपि ।

महाकुलादशीनण च दुष्कुलादेयणो विधिः ॥

कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एयकण् च स्यात् यथा कुल्यः
कौलेयकः सपूर्वात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् यथा आर्य-
कुलीनः कुलीन इत्यादौ महाकुलादण ईनण् च स्यात् यथा
महाकुलो महाकुलीनः दुष्कुलादेयण् यथा दौष्कुलेयः ।
केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां महाकुलीं प्रियाम् । हतां महा-
कुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयमिति भट्टिः । कथं महा-
कुलीनो दुष्कुलीनः सपूर्वादीन् महदादेः कुलीनेनान्वय
इत्यन्ये ।

देशचतुर्यस्यो रूढाद्राश्रयपत्येऽप्यणो विधिः ।

नादेः कुरोः कोशलाच्च अश्लथेदन्तोऽप्यसौ ॥ ७७ ॥

देशे चतुर्यस्य च शक्तान्नाम्नो राजन्यपत्यार्थे अणोविधिः
यथा पञ्चालानां राजापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चालः एवं वैदेहः एवं
ऐक्षकः । कचिदणादावप्युवर्णस्य लोपः नकारादेरुक्तरूढात्
कुरुतः कोशलाच्च तादृशार्थे ण्यएव यथा नैषधः कौरव्यः
कौशल्यः इत्यादौ । कथं हिरण्यमयं हंसमबोधि नैषधः परि-
रेभिरे कुरुरकौरवस्त्रिय इति यदि तस्येदमित्यण् । इदन्ता-
दप्युक्तरूढात् ण्यः यथा कौन्धः आवन्धः इत्यादौ कथं
कौन्धेयः कप्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण् । श्वशुरान्त

कुम्भ्यवन्तिकुरुम्भो एवस्य लुगेव यथा कुम्भीनां स्त्र्यपत्यमित्यर्थे
कुम्भो एवमवन्ती कुरुः । कम्बोजादेरपि रूढादपत्ये राज्ञि
च विहितस्याणो लुगेव यथा कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे
काम्बोजश्चोलः केरल इत्यादौ ।

संख्यासंभद्रपूर्वाया ङु रणमातुः स्त्रियाञ्च ङीप् ।

गौर्यो ण्यस्तु यथादित्यादितिभ्यः स्वादितेरपि ॥

द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यर्थे द्वैमातुरः त्रैमातुरः षाण्मातुरः
शक्तिधरः कुमार इत्यमरः षाण्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रियान्तु
तदन्तात् ङीप् द्वैमातुरीत्यादि गोरपत्यमित्यर्थे य एव गव्यो
वत्सः । एवं यमस्यापत्यं याग्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः
अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः दितेरपत्यं दैत्य इत्यादौ ण्यएव
कथमादित्यः दैतयः आदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेयम् ।

अपत्यम् ।

नापत्यप्रत्ययान्तात् स्यादपत्यप्रत्ययः पुनः ।

गुर्वायत्ते त्वपत्यं स्यात् पुनर्युनीति तद्विधेः ॥

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्य-
प्रत्ययः अतएव एकोगोत्रे इति पाणिनिरप्यह एकः केवलोऽ-
पत्यप्रत्ययं विना कृतएव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहित-
प्रत्ययस्य साक्षाद् इति तदर्थः पुनर्युनीति विध्यन्तरसत्त्वादेव
औपगवस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे औपगविः गार्ग्यायण इत्यादौ
पुनरपत्यप्रत्ययः गुर्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यते इति
वृद्धाः ।

यथान्तेणान्नादायनं स्यात् कौञ्जायत्यादिवर्जितात् ।

गुर्वायत्ते केवलाञ्चन्द्रोणादिषु विभाषया ॥

स्यान्तादिणन्ताञ्च गुर्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनं स्यात्
यथा गार्ग्यस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे गार्ग्यायणः, वात्स्यायनः

दाक्षायण इत्यादौ । ख्यान्तादपि कुञ्जादिग्रन्थानामसौ तेन तत्
कौञ्जायन्योऽयमित्यादिरेव प्रयोगः । केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादा
द्रोणादायनणं यथा द्रोणस्य प्रशस्ताप्रत्यं द्रौणायनोऽश्वत्याम
विभाषयेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव ।

गर्गादिरपि कुञ्जादेः प्रथमापत्यबोधने ।

इत्येव स्यान्न तु ख्यः स्यान्नायनणं स्यादिति स्थितिः ।

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे^१ गार्गिर्वाक्सिरित्यादौ न ख्य
किन्त्वित्येव तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे^२ कौञ्चिर्मीञ्ज
रित्यादावपि नायनणं ।

अपत्यविशेषः ।

तट्छेणेन्दुमत्काले तन्मन्त्रवादणोविधिः ।

नक्षत्रद्वन्द्वतत्त्वो यः कथितार्थे विधीयते ॥

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे^३ पौषं दिनं पौषी रात्रिः एवमाश्विनः
श्रावणं कार्त्तिकमित्यादौ । तट्छेणेन्दुमत्काल इत्येव नात
पुष्येण सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे^४ पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः नक्षत्र
द्वन्द्वात् कथितार्थे, अणो बाधक इय एव यथा पुष्यपुनर्वसुभ्य
सहेन्दुमद्दिनं पुष्यपुनर्वसवोयम् एवमाश्विनीभरणीया रात्रि
रित्यादिप्रयोगः ।

नक्षत्रेण युतेन्दु मत् ।

तद्वागयुक्तमित्यर्थे तत्सादणं स्यादिकणं पुनः ।

लाक्षातो रोचनातश्च शकलात्कर्दमात् स वा ॥

हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थे^५ यथा हारिद्रं वासः एवं
कौसुमं लाक्षया रक्तमित्यर्थे^६ नित्यमिकणं यथा लाक्षिकं राचं
निकं शकलकर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे^७ विभाषयेकणं यथा
शाकलिकः श्लाकलः कार्दमिकः कार्दमः इत्यादौ ।

तथा ।

नीलादः कस्तुर्या पीतात् विलिङ्गादपि नित्यशः ।

स्वभावरक्ते गीण्या तु वृत्त्या तद्धितमुच्यते ॥

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यप्रत्ययो यथा नीलः पट इत्यादौ पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो यथा पीतकः पट इत्यादौ हारिद्रः कुक्कुटपादः लाक्षिकमधरं पीतकं स्वर्णमित्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गीणवृत्त्या हरिद्राद्यै रक्तसदृशे तद्धितं प्रयुज्यते ।

तेन रक्तम् ।

तेषां ससृह इत्यर्थेऽप्यण् पाशादिस्तु यः स्त्रियाम् ।

गर्गादिगोवादृचादेष्टाकक्षीयस्तु वाश्रतः ॥

काक्रानां समूहः काकम् एवं शुकानां समूहः शूकं भिक्षाणां समूहः भैक्षं युवतीनां समूह इत्यर्थे यौवनमिति जयादित्यः । तद्धितानपत्यस्वरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः अतएव यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम् । सरसं नित्यश-स्तन्वि सफलं तस्य यौवनमिति तन्मते प्रयोगः । पाशानां समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो यएव तदन्तश्च स्त्रीलिङ्ग एव यथा पाश्या धृत्या वात्या वन्या शल्येति खल्लरथावपि पाशादौ पठन्ति यथा खल्या ख्यः इति । तथा गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहेऽकण् गार्गकं दाक्षकमित्यादौ उच्छां समूह इत्यर्थेऽप्यसौ यथा औक्षकम् ओशुकमित्यादौ । उल्लोष्टोरभ्रवत्साजा राजा राजान्यकस्तथा । राजपुत्रो मनुष्यश्च पृथ्व उच्चादिको गणः । अखानां समूहे त्वीयो विभाषया यथा अखीयमाश्रमिति ।

धेनोरमजः कण् नित्यं केदाराद्यस्तिकण् कण् ।

पिष्टात् कैषचिहस्तिभ्याश्चैकण् केशादिकण् यणौ ।

धेनूनां समूहो धेनुकम् धेनोस्त्वाधेनवमित्यण्वेव अस्मा-

देवानञ्च इति निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधिरष्टव्यः
तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दर्यगर्गकमित्यादि
साध्विति शाब्दिकाः । केदाराणां समूह इत्यर्थे यणि कैदा-
र्यम् इक्षणि कैदारिकम् अक्षणि कैदारकम् इति विधा
प्रयोगः । पिष्टार्थकात् कवचितो हस्तितश्चेकण् यथा पूपानां
समूहः पौपिकं शाष्कुलिकं तथा कवचिनां समूहः कावचिकं
हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम् । केशानां समूहे
त्विकण् यण् च कैशिकं कैश्यम् ।

इतिः खलौयकपद्माद्रयात् कड्यः न्नियामिमौ ।

गणिकातो ब्राह्मणाच्च मानवाडाडवाच्च यण् ॥

खलादित्रिकादिनिः समूहे यथा खलिनी उलूकिनी
पद्मिनी । तथा रथात् कड्यः यथा रथकड्येति इमौ च प्रत्ययौ
स्त्रियामेव । गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण् यथा गाणिक्यं
ब्राह्मण्यं मानव्यं बाडव्यमिति ।

गजबन्धुजनयामसहायेभ्यस्तु तः स्त्रियाम् ।

पृष्ठादयत् क्लीवलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्मवत् ।

गजता बन्धुता जनता सहायता इत्यत्र गजादीनां समूहे-
ऽर्थे तप्रत्ययः स च स्त्रीलिङ्ग एव । पृष्ठात् समूहे यत् यथा
पृष्ठं तच्च क्लीवलिङ्गमेव अतएवास्य पाशादिषु अनन्तर्भावः
चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म इव प्रत्ययाः स्युः यथा कठानां धर्मः
काठकं तथा समूहोऽपि एव क्कान्दोग्यमाथर्वणमित्यादि ।

तत्समूहः ।

तद्वेत्ति तदधीते वेत्यर्थेऽप्यण् क्रतुवाचिनः ।

सुवान्तादप्यकल्पादेरुक्त्यादश्लेषकणो विधिः ॥

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः एवमौत्पात्ताः मौद्गर्त्तः कन्दो

वेत्यधीते वेत्यर्थे, छान्दसः वैयाकरणः क्रतुवाचिनोऽग्निष्टो-
मादेस्त्विकण् यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः
अकल्पादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इकण् यथा वार्त्तिक-
सूत्रिकः सांख्यसूत्रिकः कल्पादेस्तु सूत्रात् काल्पसूत्र इत्यण्वेव ।
उक्तं वेत्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्तिकः नैयायिकः पातञ्जलिकः
लोकायतं बौद्धशास्त्रं तद्वेत्यधीते वा लौकायतिक इत्यादि ।

विद्यान्तादङ्गधर्मचिन्तवानुत्तरवर्त्तिनः ।

तथैकण् शतपष्टिभ्यां षरस्य तु पथष्टिकः ॥

वायसविद्यां वेत्यधीते वा वायसविद्यिकः सर्पविद्यिकः
चारविद्यिकः । अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः ज्योति-
र्विद्यः गान्धर्वविद्यः धार्मविद्यः क्षात्रविद्यः त्रयवयवा विद्या
त्रिविद्या तां वेत्ति अधीते वा त्रैविद्य इति कर्मधारयादण् ।
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा इति गीता । तिस्रो विद्या
वेत्तोत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्य इत्येवम् ।
शतप्रथं षष्टिपथं वेत्तोत्याद्यर्थे टिकः शतपथिकः षष्टिपथिकः
स्त्रियान्तु शतपथिकीत्यादि ।

क्रमादिभ्यः कएव स्यात् पदात् कः स्यादिकस्यथा ।

सर्वादेरथ साद्यादेर्वेत्तोत्याद्यर्थकस्य लुक् ॥

क्रमं वेत्तोत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः कएव यथा क्रमकः सामकः
शिक्षकः मौमांसक इत्यादौ । पदात्तु कः स्यादिकोऽपि यथा
पटकः पदिकः । सर्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्यधीते,
वेत्यर्थकस्य स्तद्धितस्य लुगेव यथा सर्वं वेदं वेत्तोत्याद्यर्थे विहित-
स्याण् प्रभृतेः सर्ववेदः सर्वतन्त्र इत्यादौ सादिवार्त्तिक इत्यादौ
वेति ।

अष्टाध्यायदितः कः स्यादध्यायस्य च लुक् तथा ।

अध्यायस्यैवार्थककावेत्याद्यर्थस्य लुक् परे ॥

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायसूत्रं तद्वेति अधीते वेत्यर्थे ।
 कः अध्यायपदस्य च लुक् यथाष्टकाः पाणिनीयाः पञ्चकाः
 गौतमीयाः दशकाः व्याघ्रपदीयाः जैमिनीयाः परे पुनरष्टाव-
 ध्यायसंख्या यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं क्त्वा तद्वेत्याद्यर्थकस्य तद्वि-
 तस्य लोपमाहुः ।

तद्वेत्यधीते वा ।

तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादणो विधिः ।

स्वराजपरदेव्यः कादिरीयोऽजनादपि ॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्तमर्गः
 यथा वृक्षस्येदं वार्ष्णे एवं दार्शदमित्यादि । स्वस्येदमित्याद्यर्थं
 तु स्वराजदिभ्यः कादिरीयो यथा स्वकायं राजकायं परकायं
 देवकायं जनकायमिति । स्वतः कस्यानित्यत्वम् अतएव स्वोयं
 यदन्यभिन्नं पदमिति मणिदीधितिरिति वदन्ति ।

द्वैतस्यदादिभवतस्तु तोद इक्षणपि ।

परावरादितोऽप्यर्द्धात् यदिक्षणपि दिक्परात् ॥

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः यथा त्यदीयं तदीयं
 मदीयं इदमीयमित्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य
 दादेशोऽपि यथा भवदीयं नये स्वरे तद्वित इति पदान्तविधे-
 निर्वेधादस्य विधिः । शत्रन्तस्य तु भवतस्तुस्वेदमित्यर्थे भाव-
 तमित्यण्येव । पराद्युत्तरवर्त्तिनोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात्
 परार्द्धस्येदमित्यर्थे यदेवा यथा परार्द्धं अवराद्धं आर्द्धं
 आदिपदात् उत्तरार्द्धं अधमार्द्धं दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धात्
 यदिकणपि यथा पूर्वार्द्धं शैर्वाङ्गिकं दक्षिणार्द्धं दक्षिण-
 ङ्गिकमित्यादि ।

युष्माकास्माकभावान्ते वाणीनण् युष्मदस्मदौ ।

तैर्वत्यस्मान्मैत्यस्मादणीनण्पि कादिमः ॥

युवयोर्युष्माकं वा इदं आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्म-
दस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण् च वा स्यात् यथा यौष्मा-
कम् यौष्माकीणम् आस्माकम् आस्माकीनम् । आस्माकदन्ति-
मान्निध्वयामनीभूतभूरुहः । पक्षे त्यदादित्वादीयो यथा युष्म-
दोयमस्मदोयमिति । तवेदं ममेदमित्यर्थे तवममेत्यनयोरणीन-
स्वपि कादिकः स्यात् यथा तावकं तावकीनं स्वरूपनिर्देशाच्च
त्वटादेशः । अपिना त्यदादित्वादीयोऽपि यथा त्वदीयं
मदीयमिति ।

कस्माराग्याहस्तिवत्सं विहाराध्यायसानुषे ।

नित्यं वा गोमयेऽन्यव णः सदा स्यादिति स्थितिः ॥

अरण्यस्यायं हस्तीत्यादये अरण्यान्नित्यं कण् यथा
आरण्यकः करो पन्था विहारो मानुषश्च अध्यायस्वरण्यगीत-
त्वादारण्यकः । गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकमारण्यं
वा गोमयमिति द्विधा प्रयोगः । कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थे ऽरण्य-
न्नित्यं णप्रत्यय एव यथा अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता
आरण्यः पशुरित्यादि

तस्येदम् ।

अण् तव भव इत्यर्थे पदादुत्तरगन्तो भवेत् ।

श्रौत घयण वा तव यैवं यैवेयमित्यपि ॥

भव इत्यस्य उत्पत्तिवर्त्तमानत्वे ह्यर्थो यथायथम् ।

आदिर्मध्याप्तादृशार्थे मोऽवसः सस्यं लुक् तथा ।

डिमोऽयपश्चादन्तेभ्यः कालार्थान्तु पदादिकण् ॥

आदौ भवः अदिमः भवो वर्त्तमान इति वर्त्तमानवृत्तिः ।
मणिर्विदीजते तन्वि तवायं हारमध्यमः । अधो भव इत्यर्थे-
ऽवसः सलोपादधमः । यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावहमिति
स्मृतेः । अग्रे भव इत्यर्थे डिमः अग्रिमः एवं पश्चिमः अन्तिमः

कालार्थकात्मासादिशब्दान्तु तत्र भव इत्यर्थे इकण् यथा
मासिकं सांवत्सरिकं मौहूर्तिकं पौर्वाहिकं आपराह्निक-
मित्यादि ।

शरदः शरद्वर्षात् वा तु रोगे तथातपे ।

निशातश्च प्रदोषाच्च कार्यं तादिसंज्ञा त्रसः ॥

अयमिकण्प्रत्ययः तथार्थे शरच्छब्दात् आह एव साकाङ्क्षः
यथा शारदिकं आहम् । अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः । रोगातपयोस्त्व-
र्ययोरयं वैकल्पिकः यथा शारदः शारदिको ज्वरः आतपश्च ।
निशायां प्रदोषे वा भव इत्यर्थे नैशिकं नैशं वा प्रादोषिकं प्रादोषं
वा तम इत्यादि । श्वसः श्वःपदान्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा
विकल्पेनेत्यर्थः तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं धनम् ।
शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति
भट्टिः । पक्षे श्वस्यं श्वस्तनमिति त्यतनौ वक्ष्येते ।

सम्यादेर्ऋतुनक्षत्रप्रभेदाद्याण् कले पुनः ।

संवत्सरात् पर्वणि च प्राष्ठपक्षे ष्यमौरितम् ॥

सम्यादिगणान्तत्र भवमित्यर्थे अण्वेव यथा साम्ब्यं सन्धि-
वेलं आमावस्यं त्रयोदशं चातुर्दशं पाञ्चदशं पौर्णमासं प्राति-
पदं वा तमः इति अत्र ऋतुभेदो ग्रीष्मादिः तस्मात्तत्र भव-
मित्यर्थे ग्रीष्मं शैशिरं तदन्तर्विधिना पूर्वग्रीष्मम् अवयवाद्दृष्ट-
नामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्रभेदात्तु पुष्ये भवं पौषं औषधं
तैषं रौहिणमित्यादि । 'संवत्सरात् फले पर्वणि च भवार्थे'
स्वेव यथा सांवत्सरं फलं पर्वं वा अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण्
यथा सांवत्सरिकं कर्म प्राष्ठपक्षि भव इत्यर्थे एषः यथा प्राष्ठ-
पक्षेण लक्षणम् । प्राष्ठपक्षेण पयोवाहमिति रघुकाव्यम् ।

वर्षातः स्यादिकण् हिमन्तादश्वय्यव वा तृष्णक ।

•सायं चिरं ग्रगे प्राह्वं कालार्थाव्ययतृष्णकम् ॥

वर्षासु भवं 'वार्षिकं' लक्षणम् । हेमन्ताद्भवार्थे' यथेकेण
तथा अस्मिन् परित्यक्तकारस्य वा लुक् तेन हेमन्तिकं हेमनं
हेमन्तमिति त्रिविधप्रयोगः । तदन्तविधिना पूर्वहेमनमित्यादि-
पि प्रयोगः । सायमादिभ्यस्तु सायन्तनं चिरन्तनं प्रगितनं
प्राज्ञेतनं दिवातनं दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट् टानु-
बन्धत्वात् सायन्तनी तिथिः ।

परुतश्च परारिश्च चिराच्च द्वौ विभाषया ।

पुराशब्दात्तथा नोवा मध्वाद्भादृश्च वा तनट् ॥

परुत्तं परारित्तं चिरत्तं पक्षे परुत्तनं परारितनं चिरतनं
पुरा शब्दादपि भवार्थे वा नः तेन पुराणं पुरातनमिति ।

तदापद्मानु कालात् स्यादिकण् ङीप् वा स्त्रियां ततः ।

मनुष्ये पर्वतादीयस्त्रीयोऽप्यत्र विभाषया ॥

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण् तात्कालिको
बोधः एव मापत्कालिकः तदन्तस्य स्त्रियां वा ङीप् यथा
तात्कालिको तात्कालिका मतिरित्यादौ । पर्वते भवो मनुष्य
इत्यर्थे पर्वतादीयण् पार्वतीयो नरः ततोन्मत्त तु पर्वतीयं पार्वतं
। फलमित्यादावस्मिन् ।

दिगादिभ्यो यदेव स्याच्छरीरावयवादपि ।

द्वितिवक्ष्यस्थिकुक्षिभ्य एयण् स्यात् कलसादहः ॥

दिशि भवमित्यर्थे दिश्यम् एवमाद्यम् अन्यं रहस्यं दिव्यं
दर्थं यूथं वश्यं दण्डमित्यादौ यत् । शरीरावयवादपि यथा
क्तु भवमित्यर्थे दन्त्यम् एवं कर्णम् ओष्ठं मूर्धन्यं मुखं
पर्यम् इत्यादौ । द्विती भवमित्यर्थे तु दृष्ट्यादेरेयस्तेव यथा
सितं वास्त्यं अस्थ्यं कौक्षेयम् । अस्मि कौक्षेयमुद्यम्य
काराणमसं मुखमिति भट्टिः । कालसेयम् आह्वयति ।

१*तुर्मासादयज्ञे यच्चव्यवौभावतस्तथा ।

अन्तं पूर्वादिकश्चैवं समानात्तत्परादपि ।

चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्मास्यं व्रतं चतुःपदस्याधाढादि-
चतुष्कत्वेन लक्षकत्वान्नात्र द्विगुरतः पञ्चकपालश्चरित्यत्रेव
द्विगोस्तद्वितस्य न लुक् । यज्ञे तु चातुर्मासो यागः इत्यस्येव
अन्तःपूर्वाद्व्ययोभावाद्भवार्थे इकण् यथा आन्तर्द्वैहिकम् आन्त-
र्गणिकम् । अश्वयोभावादित्येव तेनान्तःकरणे भवमान्तः-
करणं दुःखमित्यस्येव समानात्तत्पराच्च यथा समाने भवं
सामानिकम् । सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः । समान-
दैशिकम् ।

कायान्तवर्गादीयः स्याज्जिह्वामूलाङ्गुलादपि ।

मित्राद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावीय एव च ॥

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः इतीयः । एवञ्चवर्गीयः
टवर्गीयः इत्यादि । जिह्वामूलादङ्गुलाच्च जिह्वामूलीयः अङ्गु-
लायः । मित्राद्युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययत्तिकं यथा मित्रवर्गे
भव इत्यर्थे मित्रवर्ग्यः मित्रवर्गीणः मित्रवर्गीयः इत्यादि ।

स्त्रीपुंभ्यां नण् स्त्रणौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः ।

स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गौर्यदेव विधीयते ॥

स्त्रियां भवः स्त्रेणः । स्त्रेणेन नीता विकृतिर्नक्षत्रिणा इति
भट्टिः । पुंसि भवः पौंस्रः । स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नण्
स्त्रणौ विकल्पेन स्याताम् । * तेन स्त्रिया भावः स्त्रेणं स्त्रीत्वञ्च
पुंसो भावः पौंस्रं पुस्त्वञ्च । गोपदास्तु यद्यदर्थे "स्वरादि-
तद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे" तदेव साकाङ्क्षं तेन गोरपत्यं गौर्देवता
यस्य गवा चरति गोः समूह इत्याद्यर्थे गव्यमित्येव प्रयोगः ।
गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः ।

तत्र जवः ।

ये भवार्थे यतः प्रोक्तास्तद्धितप्रत्ययाः पुरा ।

जातेऽपि ततस्ते स्युर्विशेषविधिना विना ॥

मथुरायां भवः इत्यर्थे इव मथुरायां जात इत्यर्थेऽप्यणो-
ऽतिदेशः । एवं स्त्रेणः पौंस्रः ग्राम्यः ग्रामीणः इत्यादौ गणादे-
रपि प्रावृष एष्य प्राप्ताविकः प्रदोषादेरिकणादिप्राप्तौ च कादि-
र्विशेषविधेर्विच्यते ।

प्रावृषस्तव जानेऽर्थे स्यादिकः शरदस्त्विकण् ।

संज्ञायां विहितः पूर्वाङ्गापराङ्गादितस्तु कः ॥

प्रावृषि जातमित्यर्थे प्रावृषिकं पञ्च प्रावृषिका वृष्टिः ।
शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकण् यथा शारदिकाः सुह-
प्रभेदाः शारदमन्त्रम् पूर्वाङ्गे जातमित्यर्थे तु पूर्वाङ्गादिभ्यः
को यथा पूर्वाङ्गकं अपराङ्गकं मध्याङ्गकमित्यादि एवगार्द्रायां
मूलायां जातमित्यर्थे गार्द्रकं मूलकं मे समसस्येति क्लृप्तः ।

अणकः स्यादमावास्याशब्दात्तद्धिततादपि ।

स्थानान्तादथ गोशालखरशालाच्च नित्यशः ॥

जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

अमावास्यायां जात इत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् यथा अमा-
वास्यः अमावास्याको बालकः । तद्धि क्तादमावास्याशब्दादपि
यथा च अमावास्यः अमावास्याकः । स्थानान्तादिहितस्य
जातार्थकतद्धितस्य नित्यं लुक् स्यात् यथा गोस्थाने जातमित्यर्थे
गोस्थानं पत्रम् एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ गोशालायां
जातमित्यर्थे गोशालं खरशालम् इत्यत्राप्येवम् । नित्यममीषां
क्लौवत्वं एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्विधानात् अश्विन्यादितो
जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते । अतएव मधातोऽणो न
लुग्भवेत् इत्युपनिषेधः सङ्गच्छते इति निबन्धकारः । वत्स-
शालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् यथा वत्सशालायां जात

इत्यर्थे वत्सशालो वात्शालश्च वृक्षः । एवमभिजित् आभि-
जितो वा बालकः । वत्सशालाभिजिञ्चिता रेवती रोहिणी
तथा । अश्वयुङ् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिको गणः । 'मृग-
शिरसि भवं जातं वा इत्यर्थे' तु न तद्धितमनभिधानात् ।

अनुराधा तिष्यपुण्यी हस्तस्वाती पुनर्वसु ।

विशाखा बहुलैतेभ्यो नित्यं जातार्थकस्य लुक् ॥

अनुराधायां जातोऽनुराधः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकीति
लुक् एवं तिष्यः पुण्यः हस्तः स्वातिः पुनर्वसुः विशाखो बहुलः
कथं बाहुल्येस्तारकजिदिति बहुला कृत्तिका तत्र जात इति
संज्ञायामेयम् ।

अविष्ठाषाढयोरेयम् उष्णं वा शतभिषक् पदात् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीजगदीश-तर्कालङ्कार-भट्टाचार्य-
विरचिता शब्दशक्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

နာမက. -

२. प्राचीनतम विदेशी आदिवासी निवास

দার্থিদামঃ মঃ বিঃ কেঃ ধোঃ মঃ বোঃ তঃ মঃ দেঃ মঃ ॥

[illegible]

ଆମର ଶୁଣିବ । ଏବଂ ଆମର ନିଜାମେ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ।

ମଧ୍ୟ ଅଭିଷେକ:-

ਅਧਿਆਪਕ: ਭਿੰਦੂ ਅਤੇ ਅਭਿਨਵ ਅਖੌਰਾ

अमर्यादातिशेष्टे मे विष्णुमन्त्रः ॥

उत्तर:-

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

৩৭৬ সাত্ত্বিক শ্রো - বিত্ত ১২ মোক্ষিত ১১

এস লোকীত বিদ্যাপ্রসাদ প্রস্তুত। লোকবিত্ত

२. उचित कर्म करने का प्रयत्न।

